

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2021
№ 1
НҰР-СҰЛТАН

ВЕСТНИК

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтказин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Козин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ФИЛОЛОГИЯ

Абылова Г.Е. XIV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармаларындағы «кеңістік» концептісі... 4	4
Аймұхамбет Ж.Ә. Лириканың көркемдік-эстетикалық табиғаты..... 10	10
Айтуғанова С. Ш. Проза жанрының жаңа бағыттары және көркемдік ізденістер..... 14	14
Әлтай А.Д. Қазақ поэзиясындағы тұлпарлар бейнесі..... 19	19
Volkova L. V. Peculiarities of translating parenthetical structures from english into Russian 23	23
Мәмбетов Ж.О. Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романының көркемдік ерекшелігі..... 27	27
Тоқсамбаева А.О. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы түркі фольклорының дәстүрі..... 32	32
Тұрысбек Р.С. Күрделі жанр жүйесі:туынды табиғаты мен тағдырлар талқысы (көрнекті қаламгер Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы туралы..... 38	38
Шормақова А.Б. Қ. Кемеңгерұлы еңбектеріндегі сөзжасамды оқыту мәселесі..... 49	49

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

ОӘЖ 801.8(5к)

Г.Е. Абылова

Еуразия гуманитарлық институты, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

XIY-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармаларындағы «кеңістік» концептісі

Аннотация

Бұл мақалада «кеңістік» концептісінің философиялық және лингвомәдени танымдық тұрғыдан негізгі көзқарастар және концепциялар қарастырылған. Автор ақын-жырау толғаулары мәтіндегі «кеңістік» концептісі мен адам арақатынасына талдау жасаған.

Түйін сөздер: концепт, кеңістік, уақыт, дүниенің поэтикалық бейнесі, ақын-жырау.

Ақын-жыраулардың поэзиялық мұраларындағы базалық концептілерді қарастыру арқылы сол дәуірлердегі дүниенің поэтикалық бейнесі жайында тұтас не фрагменттік түсініктеме алатынымыз сөзсіз. Алайда ақын-жыраулардың ғаламның бейнесі бізге дайын күйінде берілмеген, демек біз оны талдау және бөлшектеу, мүшелеу жолымен емес, синтездеу жолымен және жеке бөлек фрагменттерден бастаймыз. Дәл, нақ қандай фрагменттерден? Негізін қалаушы, фундаменталды – «заман» концептісінен: оны құрайтын кеңістік, уақыт, адам, табиғат, батырлық, соғыс. Барлық фрагменттерін алып, белгілі бір ретпен орналастырып, ақын-жыраулардың дүниенің поэтикалық бейнесін сипаттай аламыз.

Адам айналасында ұйымдасқан болмыстық құндылыққа ие уақыттық-кеңістік қарым-қатынастар жайындағы түсініктерде «заман» концептісі де өзіндік орын алады. Яғни белгілі бір кеңістік шеңберінде жүзеге асқан қоғамдық құбылыстар тұтас заманның бөлшектік түрі уақыт түрлерінде өздерінің нақты тілдік көрінісін айқын байқатады. Л.М. Дмитриеваның сөзімен айтқанда, «адамның биологиялық жан ретінде оптималды өмір сүруін қамтамасыз ететін» уақыт пен кеңістіктің заман концептісімен үштік жасауы табиғи танымдық үрдіс болып табылады.

Кеңістік және уақыт категориясын айқындау адамның сөйлеу-ойлау және танымдық қызметінде, оның дүниенің тілдік бейнесін құрастыруда маңызды кезең болып табылады [1].

Р. Сыздықованың байымдауынша, ақын мен жырау поэзиясында уақыт пен мекенге қарай нақтылық, адамның ішкі дүниесін суреттеушілік, лиризм сарыны фольклорға қарағанда, күшейе түседі [2]. Олай болса, ақын-жыраулар поэзиясындағы дүниенің поэтикалық бейнесін құрастыруда «уақыт» және «кеңістік» концептісі нақтылық, деректілік, танымдық, бағдарлық, эстетикалық қырларын айқындай түсуге мүмкіндік туғызатыны анық. Сонымен қатар, «образды ойлау арқылы қалыптасатын кеңістік, уақыт, заман туралы қағидалар негізінде, бір жағынан, болмыс шындығы дәйектелсе, екінші жағынан, жеке тұлғалардың өз бағыт-бағдарлары, қалаулары сұрыпталады» [1].

Ж.М. Жампейсованың да ескертүінше, «уақыт пен кеңістік туралы түсінік – адамның әлем туралы танымының ажырамас бөлігі, сол себепті олар белгілі бір ұлттың дүниетанымын сипаттайтын маңызды категориялар. Уақыттық-кеңістік оппозициялар – адам өмірі үшін қажетті шарттардың бірі. Әлем моделіндегі уақыттық-кеңістік оппозициялар антропоцентристік жіктеліске енеді, демек әлемдегі [3] уақыттық-кеңістік оппозициялар адамның кеңістік пен уақыттағы орнына қарай анықталады. Адам кеңістікте уақыт ағымымен өмір сүреді, алайда уақыттық-кеңістік ұғымдар әр халық танымында әр түрлі қабылданып, өзінше көрініс табады» [3]. Осыған орай, дүниенің поэтикалық бейнесінде «уақыт» концептісі мен «кеңістік» концептісін «заман» концептісі аясында қарастыру фондық білімнің оқырман санасында туындауының бірден-бір тікелей себепкерлері ретінде маңызды қызмет атқарады. Бұл пікірімізді «...когнитивтік лингвистика саласының міндеті – адамзат әлемінің, қоршаған орта құбылыстарының, уақыт пен заман таңбасының адам дүние танымындағы бейнесі, сөз қуаты арқылы қалай танылғандығын саралап, сараптау» [4] болуымен тағы нақтылай, өзектендіре түседі.

Бұл ізденіс жұмысында міндеттеріміздің бірі заман концептісі аясында уақыт және кеңістік концептілерінің ақын-жыраулар поэзиясындағы, көшпелі қазақ халқының түсінігіндегі, қоғамындағы танымдық, лингвомәдени, социолінгвистикалық мәнін, рөлін немесе керісінше уақыт аясындағы заман категориясының бейнелік сипатын айқындау болып табылады.

Т.Д. Ачкасованың байымдауынша, адамның қоршаған және ішкі әлем жайындағы барлық үлкен білімдерінің жинақталуымен уақыт және кеңістік жайындағы түсінік күрделенеді және жаңа түсіндірмеге ие болады. Кеңістіктің ой категориясы тілде семантикалық категорияға айналады. Семантикалық категория дегеннен біз тілдік формалардың мағыналарының жалпы бөлігін, сонымен бірге бұл формалармен жасалатын кеңістік интерпретациясын түсінеміз [5].

Кеңістік категориясы философиялық, физикалық және лингвистикалық аспектілерге ие. Лингвистикалық аспект философиялық және физикалық аспектілердің мәндерін тілдік білдіру амалдарының жиынтығы ретінде берілуі мүмкін. Дүние адамға реалды кеңістік және уақытта беріледі және тек философиялық пен логикалық формаларда ғана емес, сонымен бірге, тілде де анықталады [6].

Уақыт концептісімен қатар кеңістік концептісі де дүниенің поэтикалық бейнесін жасауға өз үлесін қосады. М.М. Бахтин бойынша, хронотоптың мәні уақыт және кеңістіктің тығыз байланысында дей отырып, хронотоптағы маңызды рөлді уақытқа берген. Ал ғалым Ю.М. Лотман үшін кеңістік маңыздырақ болды. Ю.М. Лотман бойынша көркемдік кеңістік – «бұл автордың кеңістіктік түсініктері тілде берілген ғалам бейнесі».

Уақыт пен кеңістік бір-бірімен тығыз байланысты. Е.С. Кубрякованың сөзі бойынша: «кеңістік – бұл барлық тіршіліктің ортасы, барлық оқиғалар өтетін және болатын қоршау...» [6]. Қазақ тіл білімінде де уақыт пен кеңістікті бірлікте қарастыру жайында пікірлер бар. Айталық, А. Исламның пікірінше, «кеңістік пен уақыт

категориялары бір тұтас құбылыс ретінде қабылданады, өйткені олар бір-біріне толықтырып, айқындап отыратын ұғымдар [7]. Б.С. Мейлах: «дүниенің көркем бейнесі – кеңістік пен уақыт шеңберіндегі ақиқат дүниенің панорамалық көрінісі» [8] – деп түсінеді. Олай болса, дүниенің поэтикалық бейнесі дегеннен ақын-жыраулардың уақыт аралықтары мен кеңістік шеңберінде қазақ қоғамының әлеуметтік өмір шындығының бейнелі көрінісі болып табылады. Сондықтан да уақыт және кеңістік концептілері дүниенің поэтикалық бейнесін түзуге жетекші рөл атқаратындардың қатарынан орын алады.

Когнитология шеңберіндегі соңғы зерттеулердің нәтижесінде кеңістік антропоцентрлік болып беріледі, себебі басқы кезден-ақ адамның, бақылаушының, сөйлеушінің айналасында жайылатын, созылатын аймақты бейнелеу үшін айқындалған. Осы тұрғыдан алғанда, көркем кеңістіктің антропоцентрлігі «қоршаған ортаны қабылдаушы және кеңістікті ұғынушы ойлаушы субъектімен және оның көзқарасымен байланыс» ретінде түсініледі (Бабенко, Казарин 2006) және бұл оның ең маңызды сипаттамасының бірі болып табылады. Ақын-жыраулар поэтикалық шығармашылығында кеңістік ішкі сипатқа ие, себебі адам болмысы сапасының антропометрлік көрсеткіші болып табылады.

Л.М. Дмитриева «кеңістік» концептісіне сипаттама беру барысында синхронды жағдайына, оның ділдік құрылымына, кеңістік модельдерінің құрылуын анықтайтын құндылық жүйесіне мән береді [9]. Қазақ онамастикасындағы «кеңістік» концептісі жайында ғалым Б. Тілеубердиевтің байымдауынша, диахронияда, ұзақ тарихи кезең аралығында кеңістік туралы ділдік құнды түсініктер жүйесі өзгере түсіп, тіптен түрлі тарихи дәуірлерде бір-бірімен түпкілікті түрде айырмашылыққа ие болуы мүмкін, дәуір кілті ғана адам мен шындық өмір қатынастарындағы маңызды әрі негізгі категория ретінде кеңістік туралы көзқарастардың, түсініктердің және интерпретациялардың жүйесін анықтай алады [1]. Демек, ХҮ ғасырдағы ұлы ақын, Ш. Уәлиханов «көшпенділер философы» деп атаған Асан Қайғының мына бір шумақтарынан «кеңістік» концептісі жүйесін құрайтын сөздердің контексте басқа сөздермен қарым-қатынасынан туған мағынадағы адам санасында пайда болатын образ, көріністен тек қазақ халқының ойлау жүйесіне тән ұлттық реңкі айқын сезілетін ойларды байқауға болады:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың.
Жемнен де елді көшірдің [10].

Бұл шумақта «қырында киік жайлаған, суында балық ойнаған» деген жолдардан көз алдымызға Жем атты жердің бай табиғаты елестейді және ақынның ел аузындағы аңыз бойынша «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманды» аңсап, елдің жақсы өмір сүруіне жайлы қоныс боларлық жер іздеп, желмаясына мініп жаһанды кезіп кеткендігі де оның қазақ жерлерін халыққа жайлы болу жағын көздеп, жердің елдің әлеуметтік жағдайын жақсартуға әсер ететін тұстарын баса суреттеуі де байқалады:

...Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмадың [10].

Е.С. Кубрякова кеңістікті адам тарапынан жан-жақты таным объектісі боларлықтай талдап қорытылған түсінік ретінде қарастырады: «кеңістік бақыланатын, көзге көрінетін және сезілетін (түйсіктік негізге ие) бөліктері өзіне тәуелді объектілерден тұратын аспан мен жер арасындағы тұтастық жайындағы қорытылған түсінік (тұтастық); бұл көз (кеңіс-тік) сүзіп өтетін және панорамалық тұрғыдан ол шолу және қарау барысында көз жетерлік барлық жаққа созылатын ұзындық» [6].

Біз жоғарыда уақыт концептісінің оқиғаға қарым-қатынасы жайында айтып кеткен болатынбыз. Н.Н. Болдырев кеңістік пен оқиға арасындағы қатынасты: «кез келген оқиғаның қабылдауының концептуализациясы және тілдегі көрінісі көбінесе бұл оқиғаның кеңістіктік сипатымен анықталады, яғни белгілі бір кеңістіктік бағдар ретінде объектілерді айқындау» (Болдырев, 2000), яғни, кеңістік объектілері тек оның толтырушысы болып табылмайды, сондай-ақ субъектімен ара қатыста болады. Мұның өзі қазақ ұлттық тұрмыс тіршілігіне байланысты десек те болады. Айталық, В.А. Маслованың пайымдауынша, дүниенің кеңістіктік бейнесін жасайтын орыс фразеологизмдері орыс адамы өзіне, денесіне, бет жүзіне, көзіне тікелей жанасатын кеңістікпен жұмыс істейді, себебі адам субъективті кеңістіктің орталығы болып табылады [11]. Ал қазақ менталитетінде олардың шаруашылық тұрмыс салтына байланысты фразеологизмдер басым орын алған, демек этнографиялық сипат басым (қозы көш жерде, ат шаптырым жерде, тай шаптырым жерде т.б.).

Бұл жайында да тілші-ғалым Ж.А. Манкеева былай жазады: «Табиғат көрінісіне, жағдайына икемделуі – адамның негізгі бір қасиеті. Жүздеген я мыңдаған жылдар бойы жалғасатын бұл икемделу тек материалдық өндіріспен ғана байланысты емес, ол адамдардың ой-өрісіне де әсер етеді. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау әсіресе көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды. Себебі, олар көбінесе осы екі ұғымның (этнос пен табиғат) нәтижелік көрінісі» [12].

Кеңістік концептісінің ішінде қазақ ұлты үшін символдық мәнге ие болған концепті «дала» болып табылады. Р. Сыздық та: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің, қасиетті Отанның символы», – деп жазады [13].

«Кеңістік» концептісінің мағыналарын құрайтын «дала» ұғымы «ата-мекен», «ата-қоныс», «жұрт» ұғымдарымен де тікелей байланысты. Дала – туған жер, ата-мекен, ата-қоныс, жұрт, ел [13]. Ақын-жыраулар поэзиясында «жұрт», «ел» концептілері өте көп кездеседі. Сондай-ақ, поэзияның объектісі ретінде туған жер кеңістігі (рельеф, фауна, флора және табиғаттың стихиялы көрінісі) және халық үшін өте маңызды кезеңдерді білдіруде «уақыт» берілген. «Кеңістік – Заман – Уақыт» концептілерінің образдар парадигмаларының сипаты ақын-жыраулар поэзиясында қазақ тілдік санасы бейнеленгені жайында қорытынды (түйін) жасауға мүмкіндік береді.

Қазақ ұлтының қайталанбас ерекшелігі және қазақ менталитетінің өзгешелігінің себептерінің бірі деп қазақ жерінің тарихи-географиялық орналасуында жатқанын көптеген ғалымдар (Д. Кішібеков, М. Орынбеков т.б.) айтып өткендей және қазақ ономастикасындағы «кеңістік» концептісін зерттеген ғалым Б. Тілеубердиевтің «тілдік сана мен дүниенің тілдік бейнесінде кеңістіктің қабылдануы концептілер түрінде қалыптасады, бұл концептілер әрқашан кеңістікке деген ұлттық ерекше құнды қатынастар арқылы анықталады. Кеңістіктің қабылдануы барлық уақытта осы мәдени-тарихи қауымдастыққа тән дүниетанымдық оппозициялар жүйесінде жүріп отырады, қайсыбір нақты кеңістікке тән ерекше қасиеттер объектілер арасындағы қатынастармен емес, субъекті кеңістігіне, әдетте, ұжымдық субъект кеңістігіне деген бағалаушы қатынаспен анықталады» [14] деп ескертуінше, ақын-жыраулар концептосферасы элементтерінің ішінде ХҮІІІ ғасырда қазақ елі мекендеген кеңістіктің тақырыптық өрісінде «туған жер, отан, жұрт, ел» ерекше көзге түседі.

Ескере кететін жайт, Асан Қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Жиёмбет, Үмбетей, Бұқар жырау шығармаларында үлкен көлемдегі кеңістік түрлері (ақ дария, орда, көл, көк тау,

қалада, тас қала, шөл, мұхит, кең сарай, жайлау), нақты кеңістік аттары (Жемде, Ойыл, Еділ, Азау, Қырым, Алатау, Жайық, Түркістанда, Қызылтау, Көктөбе, Үшқара) мол ұшырасады да, ал Шал, Көтеш ақындарда кіші көлемдегі тұрмыстық сипаты басым кеңістік аттары мол кездеседі (жалғыз ауыл, бұл үй, бір үй, базар, төрт ауыл, суық үй, шақырылмаған үй). Мұның өзі, ақын-жыраулардың өз заманындағы тарихи оқиғаларға, жеке басына, дүниетанымына қатысты кеңістік концептілері тілдік репрезентацияланған деп тұжырымдауымызға мүмкіндік береді.

Ақын шығармаларының, поэтикасына концептуалды анализ жасау оның санасында әлемнің тілдік бейнесін және онымен байланысты заман, уақыт концептілерін ақын санасын қалыптастырушы әлемді философиялық және эстетикалық танымындағы ақынның шығармашылық тұлғасының белсенділігін есепке алуды талап ететіні анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. - Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2007. – 312 б.
- 2 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1984. – 248 б.
- 3 Жампейсова Ж.М. «Ақ» – «қара» концептілері оппозициясы мен қызметі: филол. ғылымдарының канд... автореф. – Алматы, 2007 – 130 б.
- 4 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол. ғылымдарының канд... автореф. – Алматы, 2009. – 64 б.
- 5 Ачкасова Т.Д. Особенности языкового структурирования пространства // Вестник Адыгейского государственного университета: Адыгейский государственный университет. – 2006. – № 1. – 297 с.
- 6 Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка // Изв. РАН. – М., 1997. – № 3. – С. 22-31.
- 7 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): фил. ғыл. докт... дис. – Алматы, 2004. – 340 б.
- 8 Мейлах Б.С. Философия искусства и художественная картина мира // Вопросы философии. М., 1987. – № 7. – С. 54-61.
- 9 Дмитриев Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): автореф докт. филол. наук: – Екатеринбург, 2003. – 34 с.
- 10 Бес ғасыр жырлайды: үш томдық. – Алматы: Жазушы, 1984. – 1 т. – 254 б.
- 11 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
- 12 Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы // Филол. ғылымдарының докт... автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.
- 13 Сыздық Р. Сөз құдыреті. – Алматы: Санат., 1997. – 224 б.
- 14 Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 280 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются взгляды на концепт «пространство» как с философской, так и с лингвокультурологической точек зрения. Автор проанализировал концепт «пространство» в поэзии акын-жырау.

RESUME

The concepts and views on the concept of «space» as philosophical and linguoculturological points of view are considered in the article. The author has analyzed the concept of «space» and defined its relationship with the man in the texts of poetry of akyn-zhyraus.

ӘОЖ 82-2:821

Ж. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

Лириканың көркемдік- эстетикалық табиғаты

Аннотация

Өнер атаулының құдыреттісі болып саналатын сөз өнерінің бір саласы – поэзия. Поэзия қоршаған ортаны, күллі дүниені адам жанының бесігінде тербетіп, оның ғажап бейнесін жасау мүмкіндігіне ие.

Поэзия ақынның қоғамдық құбылыстардың барлығын санасында қайтадан қорытып, көркемдік қарым-қабілетпен қайта туындатқан, адамзатқа алуан түрлі әлемнің сырын түсіндіргісі келген жүрек сыры мен жан мұңы

Түйін сөздер: лирика, поэзия, көркемдік, эстетика.

Адам баласының эстетикалық мұраттарына қызмет ететін көркемөнердің ішіндегі ең ерекше және өміршең түрге айналған сөз өнері екенін көне замандардан бері ғұлама ойшылдар мен ғалымдар, сөз қасиетіне бойлаған адамдардың барлығы айтып келеді. Сөз өнері адамзат баласын өзге жанды жаратылыстардан айырып тұратын ерекшеліктің бірі де бірегейі. Сөз өнерін «дертпен тең» деген ұлы ойшыл Абайдан артып оның қадір-қасиетін ешкім де жеткізе алмас. Ал сөз өнерінің бүгінгі біз білетін, біздер танып түсінген айрықша түрлері, адам ойын жеткізудің түрлі формалары бар. «Көркемөнер сөз өнерімен қаншалықты бағалы болса, сөз өнері поэзиямен соншалықты құнды» [1].

Өнер атаулының құдыреттісі болып саналатын сөз өнерінің бір саласы – поэзия. Поэзия қоршаған ортаны, күллі дүниені адам жанының бесігінде тербетіп, оның ғажап бейнесін жасау мүмкіндігіне ие.

Поэзия ақынның қоғамдық құбылыстардың барлығын санасында қайтадан қорытып, көркемдік қарым-қабілетпен қайта туындатқан, адамзатқа алуан түрлі әлемнің сырын түсіндіргісі келген жүрек сыры мен жан мұңы [2].

Трансформацияға ұшыраған өмір шындығының көркем көрінісі осы поэзиялық туындылар арқылы оқырманның сезіміне әсер етеді. Поэзия сұлулық пен ақиқат, жақсылық пен парасат, жарасым гармонияны мұрат тұтқан бір тұтас рух майданы.

Әр ақынның өзінің жүрегінде орын алған санасының қалтарысына қатпарланған танымдық әлемі өлең өнеріне өз өрнегін қалдырады. Ақын жаны – тым нәзік, тым әсершіл келеді. Әр ақын өз қоғамының призмасы арқылы дүниеге көз тігеді. Олардың осы ерекшелігін, жалпы ақындық өнердің табиғатын, өзімен замандас шығармашылық иелерінің туындыларын тани отырып ұлы Әл-Фараби бабамыз ақындарды үшке бөлген: бірінші топ – табиғи дарыны, өлеңді жазып, келісті оқуға қабілеті барлар; екінші топ – өлең өнерімен толық таныс, тәсілдерді, қағидаларды, әдеби құралдарды жетік білетіндер; үшінші топ табиғи дарынымен немесе арнайы жаттығумен жазатын ақындар [3]. Дана ойшыл пікірі бүгінгі заман талабына да жауап беруге лайық сараптама деуге болады. Философтың тұжырымына жүгіне отырып, оның ғасырлардың қойнауынан бастау алып жатқан ойын ескере отырып жаңағы топ-топқа бөлінген ақындар шығармашылығының тереңіне бойлап көрелік.

Көркем әдебиеттің бірде өрлеп, бірде тоқыраған көптеген ғасырлық тарихы бар екенін белгілі ғалымдардың барлығы айтып келеді. Әрбір тарихи дәуірдің өзінің тарихи ерекшелігі болатыны секілді, белгілі бір кезеңде өмір сүрген ақындардың өзінің дәуіріне қоғамына сай өзіндік үні мен лирикалық, поэтикалық сазы болады. Яғни, шығармашылық адам рухының зияткерлік туындылары тақырыптық, танымдық, идеялық жағынан сол заманға сай, сол қоғамдық процестердің талаптарына жауап береді. Сол ерекшеліктері арқылы поэзияның құдіретті де киелі даусы адамзат санасына өзінің барлық әсем сазын сіңіріп жатады.

Поэзиядағы бейнелілік мәселесі күрделі де, қиын мәселе. Ол жанрдың өзіндік ерекшелігінен туындап, дамып өрбиді. Поэзиялық шығарманың формалық және жанрлық ерекшелігі аталған жанрдағы оның ішкі иірімдер арқылы жаңаша бір келбетке ие болады.

Поэзия ең қарапайым анықтамасында адам сезімдерінің конкретті көрінісі болатынын, сол сезімдердің сан алуан ағымдары мен салаларынан туындап, өзінің формалық ерекшелігімен айқындалатын туындылар екенін бүгінгі әдебиеттану ғылымы ерекше атап көрсетеді.

Бүгінгі лириканы сөз еткенде ертеден келе жатқан, ғұмыры ұзақ бұл жанрдың өміршендік сыры, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, дәстүр жалғап келе жатқан негізгі қасиетін, көркемдік критерийлерін көздеуге тиіспіз. Осы биіктен барып көркемдеу құралдарына, образ даму эволюциясына, амал-тәсілдеріне бойлап тартыс пен мінез мәселесіне көшеміз. Әрине, мұның бәрі жанды процесс күйінде көрініс беруге тиіс. Сондықтан да алдымен лириканың негізгі тамырына, табиғи ерекшелігіне назар аударалық.

«Лирикада субъект затты өзінің аясына алып қана қоймайды, оны ерітіп, іші-бауырына тартып алады, сөйтіп затпен соқтығысудан туған түйсіктердің бәрінде де өзінің ішкі шыңырауынан сыртқа шығарады» [4]. Лирика мылқау түйсікке тіл бітіріп, образ береді, оларды ыстық тар кеуденің, көркем өнердің әуесіне шығарып, өзгеше өмір береді. Лирика белгілі бір уақыт пен ортаның жемісі. Сол уақытпен ортаның перзентінің көңіл-күйі, жан тебіренісі. Оның бойындағы барша қасиет-қадірді нақтылы мезгіл рухы, дәуір мазмұны айқындамақ. «Лирика дегеніміз – көркем әдебиеттің негізгі саласының, жанрының бірі, басты ерекшелігі адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді» [2], - дейді белгілі ғалым, академик З.Ахметов. Яғни, лирикада ой мен сезім бірлесіп терең қабысады. Оған тартымды қуат- күш дарытатын терең ой мен суарылған, нәрленген жалынды сезім. Өмір, дүние, адам тағдыры туралы үлкен толғаныстан тумаған, жай сезімшілдік лириканы жандандыра алмайды. Лирикаға жан беретін сезімнің отты нәзіктігі. Лириканың басқа жанрлардан, мысалы, кең көлемді шығармалардан бірден-бір ерекшелігі де осында жатыр. Біз драмалық, эпикалық, лирикалық шығармалардың арасындағы өзгешеліктерді ықылым заманнан бері айтып келе жатқан ойшылдар мен ғалымдардың пікірінен білеміз [5]. Олардың арасындағы жанрлық, түрлік, образдық жалпы поэтикалық ерекшелік бұл күнде жеріне жете талданған және өзінің ғылыми-теориялық тұжырымын тапқан.

Қазақ поэзиясы үшін ХХ ғасыр әлемдік әдебиет көркемдік шыңын меңгерумен құнды болды. Лирика жанры дамып өзінің шырқау биігіне шықты деуге де болады.

Лирикадағы мінез мәселесі жанрдың табиғаты тәрізді нәзік және көзге іліне бермейді, яғни ақынның ішкі менімен үндесіп, шығармадағы сезім ауанымен үйлесіп жүре береді. Лирикалық шығармада негізінен алғанда жеке адамның көңіл-күйі, сезімі суреттеледі деген пікір бұл күнде барлық ғалымдарға ортақ тұжырымға айналды. Ақын көбінесе өз жайын, өзінің айналадағы өмірге, әр түрлі құбылыс-жағдайларға көзқарасын сипаттайды. Бірақ ақын өзінің жайын, өз басының мұңын жырласа да қалай да халықтың мұңын, қуаныш-қайғысын сөз етеді. Бұл арада орыстың ұлы сыншысы В. Белинскийдің «ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке басы туралы айтса да, көптің тағдырын, адамзат жайын сөз етеді» деген пікірін айту жеткілікті [4]. Ақын өз атынан сөйлеп отырғанымен онымен «қоса- қабат тіл қататын» яғни ақын оймен қабысып, бірде бұлдырап, бірде айқын танылатын лирикалық кейіпкердің бар екенін айтуымыз керек. Лирикалық кейіпкер, қарапайым тілмен айтсақ, шығармадан көрінетін адамның тұлға бейнесі. Ақынның нәзік сезімдерін жарқырата төгіп, сол сезімнің ақ моншақтарымен, қаралы гүлдерін алма-кезек шашып, асау сезімді сапырып тұратын лирикалық кейіпкердің характерін аңлау, барлау қиынның қиыны. Себебі, онда ақын мен «екінші адамның» арасындағы байланыс тым-тым жақын. Проза мен драмадағы салқынқандылық, яғни, нақты заттық ұғым бұл арада жүрек түкпірінен орын алатындығынан, яғни, тұнықты тереңнен сүзіп алғандай қол жетпесте жататынынан туындайды. «Лирикалық кейіпкердің характері бір өлең-жырда толығымен ашыла қоймайды. Бір шығармада бір қырынан көрінсе, басқа шығармада екінші қырынан көрінеді», – дейді академик Зәки Ахметов [2]. Бұл шығармадағы тақырыптық өзгешеліктің, не болмаса ақынның көздеген, межелеген объектісіне де байланысты болса керек. Бір шығарма табиғат сұлулығын бейнелесе, екінші шығарма ақынның, яғни лирикалық кейіпкердің махаббат сезімін таспалайды. Осылардан келіп шығарма өзегіндегі характер мәселесінің нақтылығы бұлдырап тұрады. Мінез ақынның табиғатымен оның стильдік ерекшелігімен, шығарманың поэтикалық қуатымен үндесіп жатады.

Қазақ поэзиясының оның ішінде алпысыншы жылдар поэзиясының ерекше даму шыңына көтерілгенін айта кеткен орынды. ХХ ғасырдың орта шенінде қазақтың өнері мен мәдениеті, әдебиеті мен ғылымы айрықша дамып өркениетті елдер санатына енгенін тарих дәлелдеп отыр. Бүгінгі таңда сол асыл құндылықтарды игеру жағын ойластыру қажет. Қашанда әдебиеттің бетін айқындап, дәуір талабына үн қатып, оның қоғамдық қажетін өтейтін де жеке дара озған дарын екенін, өнер саңлақтары екенін тегін айтып отырған жоқпыз. Олай болса мінез бен тартысты даралағанда, оның ғылыми сипатына мән берген шақта біздің дара таланттардың шығармаларын негізге алатынымыз орынды болмақ. Талантты ақындарымыздың өзіндік эстетикалық мектебі бар, олардың шығармашылығындағы сан алуан сезім ауандарымен, тартыстарынан туындаған сан қырлы мінез даралығы бар екенін де ұмытпаған ләзім. Әрине, бір заманда туып- өскен, бір қоғамдық процестің қалыбынан шыққан ақындардың арасында замананың үні, заманның талабы туындатқан өзара ұқсастықтары бары рас, алайда ол ұқсастық ақын шығармаларындағы лирикалық кейіпкер мінезі тұрғысынан алғанда мүлде көрінбей де қалады.

Лирикалық кейіпкер арқылы адам жанының тереңі, қасиет-қуаты тереңінен көрініс тапты. Бұл өзі сол кезеңдегі қоғамдық демократияны кеңейтіп, жеке адамға, оның жандүниесі мен рухани ділгірлігіне тереңдей үңілуге шақырған уақыт талабына, қоғамдық сана-сезімнің өрлеуіне тұспа-тұс келген, және сонымен тікелей байланысты да құбылыс болатын [6].

«Лириканың тапқан бағдар-тірегі – нақ сол ақындық «меннің» жүрегіндегі, жарығын болмыстың бар бояуына риясыз төге бастаған айнымас шамшырақ шындық еді» [6].

жемісі. Шығарамдағы тұлғаның қалыптасуы ақынның дара қуатына байланысты болса, дара қуат шығармада мінездің даралануымен көрініс береді. Шығармадағы (лирикалық) сезім отын лаулатқан кейіпкердің характері өлеңнің өн бойындағы динамикалық драматизм арқылы көрініс береді. Лирикалық кейіпкердің егілген көз жасы, екпінді дауылы, жүрекжарды қуанышы, мөлдір сезімі шығарма өн бойынан оның өзіне тән характерлік сипатынан өрістетіп шағарады. Осыдан келіп алғанда лирикадағы мінез дегеніміз - лирикалық шығарамдағы ақынның қаламның қарымын көрсететін кейіпкердің ішкі сезімі, толғанысы, динамикалық қозғалысы, лириканың образдық даралығын танытатын шығарманың поэтикалық қуаты болады. Лирикалық кейіпкер болмысын ашуда негізгі жүкті көтеретін көркемдік тәсілдердің қатарында кейіптеудің маңызды орны бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. А., 1968 ж.
- 2 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. А., 1996 ж.
- 3 Аль-Фараби Сборник 3-х т. 2 том, Л., 1982 г.
- 4 Белинский В. Статьи о Пушкине. М., 1974 г.
- 5 Қабдолов З. Жанр сыры. А., 1964 ж. 6.Хализев В. Теория литературы. М.,1999 г.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется концепция об эстетическо-художественной природе лирики и рассматривается ее природа как искусство поэзии.

RESUME

The following article analyzes the concept of esthetic – literary nature of lyrics, considers its essence as an art of poetry.

ӘОЖ 821.512.122-3.09

С.Ш. Айтуғанова

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филология ғылымдарының
кондидаты, профессор

Аннотация

Мақалада қазіргі қазақ прозасының жаңашылдық сипаты дәстүр жалғастығы тұрғысынан айқындалады. Осы мақсатта Р.Мұқанова, А.Алтай, Т.Әбдік т.б. бір топ жазушылар шығармаларындағы көркемдік ізденістер талданады. Өз заманына икемделіп өмір сүре білген шығарма кейіпкерлерінің бейнесін жасау тәсілдерінің жаңаша сипаттары мысалдар арқылы талданып, тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: жаңашылдық, символикалық бейне, көркемдік ізденіс, мифтік сана, дәстүр.

Проза жанрының жаңа бағыттары және көркемдік ізденістер

Қазақ прозасы әдебиетіміздің өзге жанрларына қарағанда өзінің кең құлаштығымен де, көркемдік-эстетикалық қуатымен де халқымыздың рухани өмірінде ерекше орын алады. Замана ағымының қилы кезеңдерінде ширап-шыныққан сөз өнерінің тақырыптық тұрпаты үздіксіз жаңғырып, жаңаланып, дамып отырады. Ел басына түскен қиындықтар ұлттың сана-сезімінің, ұлттық идеяның дамуына түрткі болды.

Бүгінгі таңда, елдің егемендігі, ұлттың тәуелсіздігі төл туындыларымыздағы заман шындығы мен халық тағдырының көрініс беруі, ұлттық идеяны насихаттау, оны көркемдік тұрғыда жинақтау мен пайдалануда қазақ қаламгерлерінің қол жеткізген жетістіктерін жан-жақты талдау қажеттігін тудыруда.

Қазіргі қазақ прозасы бүгінгі заман тіршілігіне шындап бет бұрды. Тақырып аясы кеңіді. Образдар жүйесі жаңа бейнелермен толықты. Өмірге қилы мінезді, алуан келбетті кейіпкерлер келді. Образ жасаудың тәсілдері жаңаша сипаттарға ие болды. Бүгінгі күн тақырыбын көтерген жазушылар замандастарымыздың ішкі жан әлеміне оның моральдық, этикалық сипаттарына тереңірек үңіле отырып, сан алуан қасиетке ие бейнелер жүйесін жасады.

Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиетімізде алдыңғы буын дәстүрі кең көлемде тың ізденістермен толығып, жалғасын тапты. Көп жыл бойғы көркем әдебиетке күштеп таңылған социалистік реализм әдісінен қол үзген жаңа буын әдебиеті жаңа өріс іздей бастады. Сол ізденістер нәтижесінде тың сипатты туындылар дүниеге келді.

Осындай шығармалардың қатарына ұлттық прозамызда аңдар мен құстар, жан жануарлар әлеміне тереңдей еніп, сол негізде қоғамдық әлеуметтік, адамгершілік мәселелерді көтерген туындыларды жатқызуға болады. Солардың барлығына бірдей тізбектемей, кейінгі тәуелсіздік жылдары осы дәстүр қалай жалғасын тапты деген мәселеге тоқталып көрелік.

Қазіргі прозаның өзекті бір тақырыбына айналған хайуанаттар тағдырын арқау еткен шығармалардың бірі - жазушы, әдебиет әлеміне ХХ ғасырдың 80-жылдарының аяғында келген Роза Мұқанованың «Сарықаншық» атты әңгімесі. Әңгімеде «бұралқы сарықаншық» халі екінші жақта алынып баяндалады. Сарықаншыққа қарата сөйлеген авторлық «меннің» иесі итке, жалпы тіршілік иелеріне деген аяушылық сезімін ашық білдіреді. Бұл позиция әңгіменің көп тұстарынан аңғарылып отырады. Мысалы: «Адамның сұрауы бар – ит пен құста сұрау жоқ деп ойлаймыз ғой пенделер. Жан иесінің бәрінің сұрауы барын ұмытамыз-ау кейде. Неге ұмытылады екен?» [1]. Бұралқы иттің ілмиген қалпы соншалықты аянышты. Бірақ ол адал. Адалдық пен имандылыққа немқұрайлы қараған бүгінгі тіршілікке рухани наразылықты автор Сарықаншық арқылы жеткізеді. Сарықаншықтың символдық мәнде алынған кейіпкер екеніне авторлық толғаныс барысында және әңгіме түйінінде көз жетеді.

Жан-жануарлар әлемі арқылы гуманистік идеяны көтеру қазіргі прозаның өзекті мәселелерінің біріне айналғаны анық. Адам мен табиғат бірлігі мен қарама-қайшылығы бірқатар шығармаларға арқау болып, өзекті мәселеге айналды.

Қазіргі прозада өзіндік ізденісімен танылып жүрген жазушы Асқар Алтайдың «Алтайдың алқызыл модағайы» роман-мифінің кейіпкерлері Ұлар атты аңшы жігіт пен Бұлабике атты ару және Айқоңыр ныспылы аю. Оқиға осы үшуінің айналасында өрбиді.

Романның символикалық астары терең. Оқиға Бұлабикені әкетпек болған Айқоңырдан қызды Ұлар аңшының арашалап қалуынан басталады.

Роман соңында трагедиялы оқиғамен аяқталады. Бұлабике де, Ұлар аңшы да, Айқоңыр аю да мерт болады. Жазушының аюы аюша ойлап, аюша әрекет етеді. Хайуандық инстинкпен адамдар өміріне араласпақ болған Алтай аюының әрекетінен гөрі адамдардың әрекеті қатыгездік сипатымен ерекшеленген. Адамға қасірет әкелетін негізінен адамдардың өздері. Бұлабикені сұмдық қазаға қиған өз тумаластары. Бейітіне келіп, қыз мәйітін қорлаған Айқоңыр аюдан Ұлар екінші рет, соңғы рет сүйіктісін арашалайды. Аю да, өзі де осы бейіт маңында мерт болады. Бұлабике арудың тағдырын автор қаншалықты нәзік иірімдермен бейнелесе, Ұлар аңшы характері де осы бағытта мүсінделген. Ал, Алтайдың аюы Айқоңыр бейнесін беруде аң психологиясы мен адам түйсінетін ұғым-сезімдерді қабаттастыра отырып, тың тәсілге барған.

«Алтай элегиясы» туындысын автор повесть-притча деп атайды. Повестің негізгі оқиғасы бала қиялындағы қызыл бөлтірікке бағытталған. Бастан аяқ символдық бейнелеулермен баяндалған оқиға желісінен табиғат пен адамзат арасындағы үндестік пен қайшылық сияқты аса күрделі философиялық пайым аңғарылып отырады.

Қазіргі прозада жан - жануарлар бейнесін нысан етудегі елеулі бір жаңалық – жартылай адам, жартылай хайуан бейнелердің туындауы. Ежелгі мифтердегі Сфинкс, Кентавр сияқты зоантропоморфтік бейнелер көркемдік-идеялық мақсатта қазіргі көркем прозаға кейіпкер болуда. Мысал ретінде Асқар Алтайдың «Кентавр», Айгүл Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімелерін айтуға болады.

Асқар Алтайдың кейіпкері жартылай адам, жартылай ат болып дүниеге келген бала [3]. Есейе келе үйге симайды. Ашық аспан астында түнеуге мәжбүр. Балаларының бұл халі ата-анаға үлкен қасірет. Автор Кентавр арқылы көне мен жаңаның тартысын, табиғат пен адамның бір-бірінен алшақтауын түспалдайды.

А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесіндегі кейіпкер де тосын. Тағдырдың жазуымен некесіз сәбиді өмірге әкелмек Қаршыға атты өнерлі қыз тағдыры күтпеген арнаға бет бұрады. Үлкен сахна жайлы арманын естен шығарып, тауда жалғыз қой бағып отырған аға жеңгесінің қасына келеді. Тауға келген ол құс жұмыртқаларына ерекше құмартады. «Көлдерге жаяу жалғыз кетіп қалатын Қаршығаның жабайы құс жұмыртқаларына өлердей құмартып, аяғы ауырлығына қарамай, жүзіп іздеп, жыл құстары толтырып тастаған ұяларды үптеп, жұмыртқа ұрлап жеп жүргені қойшы мен әйелінің үш ұйықтаса түстеріне кірмес еді» [4]. Өмірге келген қыз баланың арқасындағы болар болмас шеміршек төрт жасқа толғанда күлтеленген қанатқа айналады. Хорлан атын иемденген, нағашысы Қоңырқаз деп атаған қыз бала тағдыры тым ерекше болады. Ол да құстарды ерекше жақсы көріп, саз балшықтан олардың мүсінін жасайды. Жыл құстары келіп жатқан жазғытұрым ол тауға рұқсатсыз қашып кетеді. Өйткені бар аңсары құстарға ауған. Бір күні зәбір көрген баланы қорғамақ болып ұмтылғанда арқасындағы қос қанат жайылып, баланы биікке алып ұшады. Әлсіреп, суға жығылған қыз енді адами түйсіктен мүлде ажырап, құстар дүниесіне еніп кетеді. Қоңырқазды бірнеше аққу көтеріп алып, ұшып кетеді.

Әңгіме астарында рухани еркіндікке, рухани бастауға деген сағыныш пен аңсар жатқаны айқын. Құс пен адам тағдырын бір бойына сыйдыра туған Хорлан қыз жазушы қиялы тудырған символдық бейне. Кеңістікке құмар құс сипатты рухтың тұспалды символдық бейнесі болып Қоңырқаз – Хорлан алынған.

Қазақ прозасындағы көркемдік ізденіс көкжиегін кеңейткен Кентавр мен Қоңырқаз – жаңа тұрпатты символикалық бейнелер. Көне аңыздар мен мифтердің мазмұнын құрайтын адам мен табиғаттың бірлігі, тепе-теңдігі көркемдік ойлау жүйесінде түрлі символдық мәнге ие поэтикалық бейнелердің туындауына әкелгеніне бұл әңгімелер мысал бола алады.

Қазақ әдебиетінде өзіндік дәстүрі қалыптасқан жанр – хикаят болып табылса, бүгінгі таңда оқырман жүрегінен өзіндік орын алып жүрген осы жанрдағы туындылар қатарына Т.Әбдіктің «Парасат майданы», А.Алтайдың «Туажат», К.Сегізбаевтың

«Арасан», Н.Қамидың «Шал», Д.Батырдың «Тілеп алған қасірет» т.б. көптеген хикаяттарды жатқызуға болады.

Төлен Әбдіктің «Парасат майданы» повесінде тұлғасы кереғар «екі адамға» бөлінетін кейіпкер бейнеленеді Ол бірде «Күнделік иесі», бірде «Бейтаныс құрбы» деп аталады. Жазушы бір адам бойындағы қайшылық арқылы барша адамзаттың қайшылығын көрсеткісі келеді. Бейтаныс құрбы мен Күнделік иесінің арасындағы текетірес - зұлымдық пен ізгілік арасындағы мәңгі майдан. Бұл хикаятта адамзаттың келешектегі тағдыры қалай болмақ деген сұрақтың жауабы айқындалады.

Кейіпкер Күнделік иесі араға үш-төрт күн салып, басқа бір адамға, яғни Бейтаныс құрбы болып оянып жүреді. Осы «екі адам» бір-бірімен хат жазысып таласып-тартысады. Күнделік иесі Бейтаныс құрбысын, яғни өзінің өзгерген кейпін «өте зымиян адам» деуге дейін барады.

Адамдар арасындағы шым-шытырық қарым-қатынастан туындайтын оқиғаларды автор шебер бейнелеген. Күнделік иесі жасырып ұстайтын дәптерін кімнің оқып, пікір жазып жүргенін білмей дал болады. Осы оқиға қашан аяқталғанша шығарма соңына дейін оқырман сюжет желісін қадағалап, қызығып отырады, құпия хаттың иесін білуге асығады. Тек шығарманың аяғында ғана бейтаныс құрбының Күнделік иесі екенін біледі. Күнделік иесі оны жүйкесі ауырып келген кезде дәрігердің мына сөздерінен біледі: «Мен адам бойындағы қостұлғалықты бекер айтып отырған жоқпын. Сізбен бір айға жуық хат жазысқан бейтаныс адам ешқайдан келген жоқ, ол өзіңіздің ішіңізде» [5].

Күнделік иесі: «Бүгінгі әлеуметтік мінез-құлық: өзінен басқаның бәрін жек көретін өлермен өзімшілдік, мақтаншақтық, қатыгездік, мейірімсіздік пен іштарлық патология (ессіздік, бейсаналылық) емес пе?» - деп жазады [5]. Мұның бәрі қоғамдағы босаңсудан пайда болған түпсанадағы ессіздік, кеселдік дерті. Жаңа нарықтық демократияшыл.

қоғамның күреспей, тиісті моральдық қалқан жасамай жауыздықты беталды жіберіп алудың салдары. Күнделік иесі Мағжанша: «Сұм өмір абақты ғой саналыға», – деп толғанады.

Күнделік иесі жындыханаға түседі. Алайда сырқатының түрі есі ауысқандыққа жатпайды. Ол туралы дәрігер өз ойын: «Шынайы тазалық бұл өмірде құлағалы тұрғандай көрінеді. Бәлкім, оны құлатпай ұстап тұрған сіз секілді санаулы адамдар шығар...» деп білдіреді [5].

Күнделік иесінің қасіретті дерті – қай күні таңертең басқа адам болып оянатындығында. Оның екінші жартысы бұған қарама-қарсы пиғылдағы жан. Біріншісі ізгілікке сенсе, екіншісі зұлымдыққа жақтас болады. Оның пікірінше: «Ізгілікке де, зұлымдыққа да сену керек. Зұлымдықтың да пайдасы бар. Зұлымдықтың бір өкілі-ажал. Егер ажал болмаса, жер бетінде қандай тіршілік болар еді? Ауру өлмесе, кәрі өлмесе, қарақшы өлмесе не болар еді? Тозақ қана болар еді. оны жүйкесі ауырып келген кезде дәрігердің мына сөздерінен біледі: «Мен адам бойындағы қостұлғалықты бекер айтып отырған жоқпын. Сізбен бір айға жуық хат жазысқан бейтаныс адам ешқайдан келген жоқ, ол өзіңіздің ішіңізде» [5].

Күнделік иесі: «Бүгінгі әлеуметтік мінез-құлық: өзінен басқаның бәрін жек көретін өлермен өзімшілдік, мақтаншақтық, қатыгездік, мейірімсіздік пен іштарлық патология (ессіздік, бейсаналылық) емес пе?» - деп жазады [5]. Мұның бәрі қоғамдағы босансудан пайда болған түпсанадағы ессіздік, кеселдік дерті. Жаңа нарықтық демократияшыл қоғамның күреспей, тиісті моральдық қалқан жасамай жауыздықты беталды жіберіп алудың салдары. Күнделік иесі Мағжанша: «Сұм өмір абақты ғой саналыға», – деп толғанады.

Күнделік иесі жындыханаға түседі. Алайда сырқатының түрі есі ауысқандыққа жатпайды. Ол туралы дәрігер өз ойын: «Шынайы тазалық бұл өмірде құлағалы тұрғандай көрінеді. Бәлкім, оны құлатпай ұстап тұрған сіз секілді санаулы адамдар шығар...» деп білдіреді [5].

Күнделік иесінің қасіретті дерті – қай күні таңертең басқа адам болып оянатындығында. Оның екінші жартысы бұған қарама-қарсы пиғылдағы жан. Біріншісі ізгілікке сенсе, екіншісі зұлымдыққа жақтас болады. Оның пікірінше: «Ізгілікке де, зұлымдыққа да сену керек. Зұлымдықтың да пайдасы бар. Зұлымдықтың бір өкілі-ажал. Егер ажал болмаса, жер бетінде қандай тіршілік болар еді? Ауру өлмесе, кәрі өлмесе, қарақшы өлмесе не болар еді? Тозақ қана болар еді. Бойымызда кісі өлтіре алатын қатыгездік болмаса, қанішерлерден өзімізді қалай қорғар едік?»-дейді [5]. Күнделік иесі дәрігердің «таңертең басқа адам болып оянасыз» дегенінен шошынады. «Жоқ, ешқашанда!» деп өзіне ант бергендей болады. Шығарманың көркемдік идеясы «өз өміріңді құрбан етсең де, жамандыққа жол берме» деген ойға алып келеді. Кейіпкердің болмысына, ой саптауына қарап отырып, біз оның негізінен жүрегі ізгі жан екенін байқаймыз. Жақсы адам бола тұра, бір басында қайшылығы, ой-сезім арпалысы мол жан. Екінші тұлғасы - Бейтаныс құрбы - оның жан жарасы. Повесть Сократ, Ницше, Фрейд, Абай сияқты ірі ойшылдарға сүйене отырып, «бостандық адамның өзінің ішінде, санасында, қоқыстан арыламын десең, өзінді өзін жеңу керек», – деген қорытындыға келеді. «Парасат майданы» шығармасы адамзат тарихында қол жеткізген рухани құндылықтарды сақтауға үндейді.

Ал К. Сегізбаевтің «Арасан» хикаятының сюжеті негізінен екі желіде дамиды. Бірі - нарықтық тәртіптің қоғам экономикасын құлдыратқан, ел ішін ойрандаған, жұрт пиғылын бұзған қарқынын суреттесе, екіншісі – жеке меншікке үйренген сайын ауыл адамдарының жаңа жағдайға икемделіп, бойкүйездіктен арылып, қарымды іске көшкен, еңселерін тіктеген тұрмысы суреттеледі. Шығарманың бас кейіпкері – Оспанқұл қарт. Ол бұрынғы Кеңес үкіметінің кезінде озат шопан болған, көптеген марапаттар алған. Сол кезеңдегі Оспанқұлдай адамдардың көбінің совхоз таратылғанда тиесілі болған азын- аулақ малды ермек қылып отыра беретіні белгілі. Ал шығарманың кейіпкері бұлай

жасамайды, қоғамдағы болып жатқан жағдайларға ол қатты алаңдайды. Оның үстіне кенже баласы Сәрсенқұл қалаға оқуға барған жерінен әлдебір бұзықтарға ілесіп, істі болады. Ол жақтан мүлде өзгеріп, бұзылып оралады. Кезінде өзіне көмекші болып, содан шаруасын түзеп алған Молданбайдың сараңдығы да Оспанқұл қартты одан ары қайрай түседі. Қоғамдағы өзгерістер тек Оспанқұлды ғана емес, шығарманың өзге де кейіпкерлерін өзгертіп, жаңа заманның ығына жығылып, жаңаша өмір сүруге үйретеді. Мысал ретінде Оспанқұлдың көршісі Асанды айтуға болады. Оның бір баласы мал ұрлап, сотталып кетеді. Басына түскен қиындықтарға мойымай, алға ұмтылады, мынадай заманда тек тынбай адал еңбектенген адам ғана мұратына жететінін түсінеді. Ол: «Бұл тіршілігімде жалқау да, жаман да, ұры да атандым. “Білекке сенер жастық өтті, білікке сенер кәрілік жеткенде” мені де жүрегімнің қинаған жайы бар, ағайын! Тоқтадым! Құран ұста десең құран ұстадым, мінеки! Мен бірдеңе ұқсам, бұл заман жалқау мен жалдапты аямас заман екен. Бүгін қайта туғандай әр тірлікке тастүйін әрекет еткен жайым бар. Тек, ес жинап, қатарыңа қосылғанша, көзге түртпесең екен...», - дейді. Дер кезінде ақылға келіп, заманына қарай әрекет еткен Асанның шаруасы да оңалды. Яғни, шығарма кейіпкерлері - өз заманына икемделіп өмір сүре білген, нарықтық кезең адамдары. Жазушы осындай кейіпкерлері арқылы адам бойындағы өзгерісті жан-жақты аша отырып көрсете білген.

«Анимализм – жан-жануарлардың өзінің табиғи шеңберінде бейнеленуі» [6], – деп жазады орыс әдебиеттанушысы М. Эпштейн. Әдебиеттегі жан-жануарлар бейнесі – өзінің табиғаты жағынан гуманистік сана-сезімнің жемісі. Бұл сөзімізге жоғарыда өзіміз атап өткен шығармалар дәлел бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұқанова Р. Құдырет Кие. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 320 б.
- 2 Мифологический словарь, 1990. – 201 с.
- 3 Алтай А. Алтай новелласы. - Алматы: Өлке, 2001. – 292 б.
- 4 Кемелбаева А. Тобылғысай. - Алматы, 2002. – 230 б.
- 5 Әбдіков Т. Парасат майданы. – Алматы, 2001. – 222 б.
- 6 Эпштейн М. Природа, мир, тайник вселенной...». - Москва: Высшая школа, 1991. – 106 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются новизна и художественные особенности современной казахской прозы.

RESUME

This article deals with novelty and literary fictional particularities of modern Kazakh literary fiction and also makes conclusions.

ӘОЖ 323.12. 07

А.Д. Әлтай

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық
университет, филология
ғылымдарының докторы,
профессор

Қазақ поэзиясындағы тұлпарлар бейнесі

Аннотация

Мақалада қазақ поэзиясында тұлпарлар бейнесінің сомдалуы мен дәстүр жалғастығы, даму үрдістері, әрі көркемдік ерекшеліктерін зерттеуді мақсат еткен. Сол арқылы қазақ халқының жылқы малы туралы түсінігі, әсіресе желден жүйрік тұлпарлардың бейнесін жасаудағы ізденіс арналары, дәстүр жалғастығы кеңінен қарастырылады.

Түйін сөздер: тұлпар, көркемдік ізденіс, мифтік сана, дәстүр.

Халқымыздың тарихында еліне қорған болған батырлардың сүйікті тұлпарлары эпос-жырларда, аңыз-әпсаналарда, тарихи кейіпкер ретінде көрінеді. Алпамыстың Байшұбары, Қобыландының Тайбурылы, Ер Тарғынның Тарланы, Қамбардың Қарақасқасы, Арқалықтың Көкжалы, Телағыстың Телкүреңі, Шораның Таспакері мен Қатукері, т.б. иесі мен есімі қатар аталып, халық санасына сіңіп кеткен.

Батырлық эпостарда қаһарманның бейнесі қалай көркемделіп суреттелсе, оның жан серігі тұлпарына да соншалықты мән берілетіні белгілі. Ол батырға қиналған сәтте қол ұшын береді, жол көрсетіп, алда не болатынын болжап, қауіптен сақтандырады. Тіпті қажет кезде тіл бітіп, адамша сөйлей алады, айшылық алыс жолдарға қысқа уақытта жеткізетін жүйрік ретінде бейнеленеді. Тұлпар бас қаһарманмен бірге жаумен шайқасады.

Қазақ халқының байырғы, дәстүрлі дүниетанымында ел қорғаны ердің сенімді серігі, ер қанаты болып бағаланған «желден жүйрік», «адамнан есті» жануар ретінде ардақталған жүйрік тұлпарлар қаншама! Солардың бірі айшылық алыс жерлерге көзді ашып-жұмғанша құсша ұшып жеткізген Қобыландының жан серігі – Тайбурылдың ерекшелігінде сөз жоқ. Тұлпардың күтімі, иесіне деген қамқоры, тіпті шайқасқа аттанар кездегі шабысына дейін жырда көркем суреттеледі. Халық ауыз әдебиетінде Тайбурылдың шабысы қазақ даласындағы тұлпарларға үлгі боларлық.

Ең бірінші сол тұлпардың атауына назар аударсақ, түсіндірмелі сөздікте тайбурыл сөзінің мағынасы былай ашылған. «Тайбурыл» - біріккен сөз. Тай – екі жасқа әлі толмаған жылқы [1], ал бурыл – ақ пен көк, аздап қара араласқан түс [1]. Ақ, көк, қара түстер араласқан тұлпардың атауы да өзіне лайық секілді. Оған жырмен таныса отырып, көзіміз жетеді. «Қобыланды батыр» жырын оқи отырып, Тайбурылдың сыртқы бейнесі, оның шабысы, шайқасқа аттанғанда оған тіл бітуі, жүйріктігі – бәрі-бәрі өз көз алдымызға дүлдүл жүйрікті алып келеді. Жырда батырдың жары Құртқаның көкала биенің ішіндегі болашақ тұлпарды тануының өзі ғажайып! Көбік шашып бұрқырап, емшегі бұлақ иіп, айы-күні жетіп шұрқырап тұрған көкала биені тандап алған Құртқа Тайбурылдың дүниеге келуіне бар күшін салып, жаны шыға көмек береді.

Сүйген жары - Қобыланды батырдың жан серігі - Тайбурылды көзінің қарашығындай көрген Құртқаның жаңа туған құлынға аялай қамқор болу әрекеті жырда былай бейнеленген:

Тұяғын жерге тигізбей,
 Үстіндегі шешініп,
 Құртқа сынды сұлуың
 Алтын тонға орады.
 Аузын үріп сыпырып,
 Маңдайынан иіскеп,
 Шүкір ғып Хаққа тұрады.
 Аршын басты Бурылы –
 Қабырғада қанаты,
 Сұлтанының жан аты [2].

Осы жыр үзіндісінде «аршын басты» Тайбурыл деп Бурылдың айрықша сипатын, анықтайтын суретті сөзді кездестіреміз. Бұл көркемдегіш құрал эпитет арқылы жаңа ғана дүниеге келген Бурылдың ерекше сыны жырдың басында-ақ көріне бастайды.

Құртқа Тайбурылды туған сәбиіндей көріп, мәпелеп, аяулы ананың жан жүрегінің жылуына бөлеп өсіруі жырда былай суреттеледі:

Күн түсірмей көзіне,
 Жел тигізбей өзіне
 Үстіне шатыр тіккізді [2].

Қырық күнге шейін қулықтың сүтін беріп, одан кейін қысырдың сүтін емізіп, маңқа, қолқа секілді ауруларға шалдықпасын деп жеміне қызыл дәрі қосып, түтікпенен су беріп, түндікпенен күн берген Құртқаның аялап өсірген Тайбурылы, шынында да хас тұлпардың өзі емес пе?!

Құртқаның баққан Бурылы
 Жасқа толып, тай шықты,
 Жылтырап маңдай ай шықты,
 Тайдан құнан бұл шықты.
 Тасқа тиген тұяғы
 Көмірдей ойып, жаншыпты.

Сондай-ақ тұлпар деген атқа лайық болу үшін Құртқа Бурылды баласындай бағып, кекілін, жалын өзі тарап, ерекше күтіммен өсіреді.

Жуандап мойны өссін деп,
 Бір байталға жіберді,
 Бестісінде үйретті.
 Жібек арқан құлаштап,
 Таралып мойны өссін деп,
 Ұзын байлап сүйретті.
 Алты жаста ақтатты,
 Өзіне өлшеп Бурылдың,
 Алтыннан тұрман қақтатты [2].

Тұлпардың үстіне тұрманды арнайы алтыннан жасап, жан жары Қобыландыға лайық жүйрігін даярлайды. Құртқаның мәпелеп өсірген Тайбурылдың тек қана Қобыланды батырға тән ерге серік болған тұлпар екені жыр бойында айқын ашылады.

Жайың қалай, Бурыл ат?
Үкілі құйрық, майда жал,
Сөзіме менің құлақ сал.
Алтын, күміс қият жал,
Лебізің сенің сары алтын,
Үстіндегі түгінің

Жары – күміс, жары – алтын, [2] - деп қырық күншілік Қазанға аттанғанда Қобыланды астындағы тұлпарына үн қатады. Тайбурылдың құйрығының үкілі, ал жалының өзі майда, әрі алтын, күміс қият екенін, үстіндегі түгінің жартысы алтын, жартысы күміс деп, тұлпар келбетінің ерекшелігін суреттеу арқылы, көркемдегіш құрал эпитетті шебер пайдаланған. Ал тұлпардың лебізін сары алтынға теңеп, құбылта отырып, жырды ажарландыра түскен.

Қобыланды тобылғы сапты қамшымен Тайбурылдың санынан тартып жібергенде, шыбын жаны көзіне көрінгені соншалық, төменгі ерні қыбырлап, жоғарғы ерні жыбырлап, Тайбурылға тіл біткені жырды ажарландыра түскен.

«Қазанның Сырлы қаласын Көрсетпесем көзіңе,
Түсірмесем жүзіңе,
Жан серігің Бурылды

Сол жерде шал Құдайға!» [2] - деп құбылып гулеген Бурылдың табаны жерге тиместен, төрт аяқты сермей, тау мен тасты өрлейді. Қырық күншілік Қазанға Қобыландыны жылдам жеткізуді ойлаған Тайбурылдың шабысы керемет бір бейнелеудегі шеберлік! Жырда оны дамыту яғни градация көркемдегіш құрал арқылы әсем өрнектеген. Градация дегеніміз (латынша gradatio - бірден-бірге күшейте беру) – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра асқақтата түсу [3].

Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан соң өрледі,
Адырды көзі көрмеді.
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі.
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады,
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады [2].

Жырды оқи отырып, көз алдымызға жүйткіген тұлпардың келері хақ. Жыршы дамыту әдісі арқылы оқырман назарын өзіне тартқан. Сондай-ақ, жырдың оқырманға әсерін арттыра түсу үшін, сөздегі суретті түрлендіріп, өзгеше өрнектер төгіп, ұлғайту яғни гиперболаны (грекше hyperbole – үлкейтілген, қомақты) пайдаланған.

Жоғары ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп...
Жер мен көктің арасы түп-түгел ауызға айналып кеткендей...
Жауатын күндей күркіреп,
Жаңбырдай тері сіркіреп,
Құбылып ойнап жер басты.
Жалғаса ұшқан қоңыр қаз
Тозаңынан адасты [2].

Құбылып гулеген Тайбурылдың тұяғынан шыққан тозаңына ұшқан қаз адасса...

Ұмтылғанда қысылып,
Бес жүз құлаш жазылды,
Бұрыл көкке секірді,
Омырауда тері көпірді,
Шаба-шаба шатылды,
Табаны тиіп ұшқан тас,
Қызылбас мылтық оғындай
Аспан көкке атылды [2].

Жүйткіген Тайбурыл бір секіргенде бес жүз құлаш өлшемде көкке ұмтылады. Қатты шабыстан шыққан тері омырауда көпірсе, шапқан тұлпардың табаны тиген тас қызылбас мылтықтың оғындай аспанға атылады.

Құлан менен құлжаның Ұзатпай алдын тосады, Көл жағалай отырған Көкқұтан мен қарабай Көтеріліп ұшқанша, Белінен басып асады [2].

Ал осы жыр шумағынан жүгірген құланның ұзатпай алдын тосса, көл жағалай отырған көкқұтан мен қаздардың көтеріліп ұшқанша белінен кесе басады. Осы жыр үзінділерінен Тайбурылдың шапқан сәттегі шапшаң жылдамдығына куә боламыз. Кірпік қаққанша жүйткіп ұшар тұлпардың жүйріктігінде сөз жоқ.

Қамбар атаның ұрпағы жылқы малы – тәкаппар, сезімтал, кірпияз, кербез, киелі жануар. Жылқы – сұлулықтың, азат өмірдің символы, тіршілік көзі. Жылқы - көлік. Ол - батырдың қолғанаты. Батырлардың ешқайсысы тұлпарсыз ерлік көрсетпеген. Қазақтың көшпелі тұрмысындағы жылқының орны ерекше. «Жылқы – түлік патшасы» деп ұлықтаған халқымыз желден жүйрік жануарды күллі тіршілік тірегі, тұрмыс-салты, өмірінің өзегімен тығыз сабақтастырып келеді. Сол себепті «Ер қанаты - аттың» айрықша қасиеті әрқашан биік тұлғада айшықталары хақ!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. - Алматы, 2008. -146б.
- 2 Батырлар жыры. - Алматы, 2009. – 31-64б.б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы, 1992. -232б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные особенности образа лошади в казахской поэзии.

RESUME

The author of the article considers the artistic peculiarities of the horse image in Kazakh literature.

УДК 347.78.034

L.V. Volkova Humanities Institute, Candidate
of Pedagogical Science, docent

Peculiarities of translating parenthetical structures from english into russian

Annotation

This article is devoted to the research of the peculiarities of translating parenthetical structures from English into Russian. The author states that the adequate translation of a source text into a target language depends on the translator's awareness in the underlying cultural background.

Key words: parenthetical structures, target language, proviso, transformation, partition, transposition

Translation is a rather individual matter that requires unique and unprecedented decisions. A translator should use a more or less standard set of devices which helps to convey the contents of the source text in the best possible way and makes it possible to translate.

Parenthetical structures (words or sentences) are usually given in brackets, separated by dashes or commas. They are grammatically independent while being included in another sentence, thus not destroying the wholeness of the sentence. Parenthetical structures fulfill the function of a proviso giving commentary to the utterance and have additional information or amplification in the form of explanation, illustration to what has been said [1].

As for parenthetical adverbs, such as naturally, undoubtedly they usually have adequate translation into Russian: естественно, несомненно.

But mostly, English adverbs in the process of being translated into Russian need decompression through the translation transformations and appear in the target language in the form of word combinations: unfortunately - к сожалению, lately - за последнее время, basically - в своей основе, briefly - говоря кратко, economically - что же касается экономической области, etc.

In the process of translation there takes place full explication of the meaning of the adverb that corresponds to the whole sentence according to its functions and origin. That is why we should take into account different specific peculiarities of such words in the text structure.

Modal verbs and their functional equivalents are often parenthetic elements of a simple sentence, because they always retain semantic independence in relation to the whole sentence.

The verb *would* in the meaning of proposition is translated into English as *вероятно*:

The people who live in that remote place *would not* be the only ones to expect a change [2].

Люди, живущие в этом отдаленном районе, вероятно, не единственные, кто ожидает перемен.

The modal verbs *may/might* + infinitive most often express supposition of various degree of probability, for example:

And shining down on all this was a chandelier which *might* have been made out of sugar icing hung with pale-blue, pink and yellow blossoms [3].

И на все это сверху бросала ослепительный свет люстра, которая, казалось, была сделана из сахарной глазури и была увешена бледно-голубыми, розовыми и желтыми цветами.

Depending on the context such modal structures may be translated as:

как будто; можно подумать, что; можно было принять за; казалось.

The modal verb *should* is used to express expectancy as in a sentence:

But if the bill is signed by the president it *should* be law [4].

Если законопроект подписывается президентом, он, естественно, становится законом.

Modal verbs in combination with Perfect Infinitive usually change their meanings, that's why the modal verbs *can*, *may*, *must* are translated as parenthetic words : *возможно*, *вероятно*, *должно быть*. The verb *must* means probability, and the verbs *may*, *can* - possibility of performing the action in the past, signified in the use of the Perfect Infinitive:

It *may* have been that the old woman saw them doing that before she died. She *may* have awakened once or twice and looked at the strange sight with dim old eyes. She *may* have dreamed of her girlhood [5].

Может быть, старуха увидела их игру, прежде чем умерла. Возможно, что она время от времени просыпалась и смотрела на эту странную сцену слабыми затуманенными глазами. Может быть, ей снилось ее девичество.

She *must* have slept for a time [5].

Должно быть, она заснула.

It is also important to note that if the adverb *well* is placed before the Infinitive after the verbs *may* (*might*), *can* (*could*), then it is translated as «возможно, что».

Compare two sentences: "It *may* be well..." and "It *may* well be..." They seem to be alike, but in reality they are different in meaning because of the place of the adverb *well* in the sentence. We translate the first sentence as follows: «Может быть хорошо...» and the second sentence: «Вполне возможно, что ...»:

They *may* well account for this fact. - Вполне возможно, что они могут объяснить этот факт.

They *may* account well for this fact. - Они хорошо могут объяснить этот факт.

The adverbs *again*, also *may* be used as cases of parenthesis. These words usually connect separate parts of the argument or discussion providing logical links. For the adequate translation it is better to place them at the beginning of the sentence. Their Russian equivalents are - *снова*, *также*. But there are other variants as well depending on the context: *again* - с другой стороны, и в этом случае, кроме того, *also* - кроме того, especially when we speak about a phenomenon, substance, method, application, etc., for example:

Again, there took place an unexpected drop in the demand for this product [2].

С другой стороны, произошло неожиданное падение спроса на этот продукт.

It is also used for calcium propionate. –

Кроме того, ее применяют для приготовления пропионата кальция [2].

Thus, in the process of translation we face full explication of the essence of the adverb which sometimes resembles the functions of the whole sentence. The same may be said about such adverbs as: musically, politically, militarily, linguistically which need wider constructions in the target language to be adequately translated.

As for parenthetical sentences they to some extent destroy the logical structure of the sentence, in which they are included and partition it. Such kind of partition is more applicable in English rather than in Russian due to the dominant role of English syntax.

The following examples will do to illustrate the idea of partition and transposition:

The Justice Party in Turkey has taken part in a coalition, and on another occasion its leader has been asked - but failed - to form a government [1].

Партия Справедливости в Турции один раз участвовала в коалиционном правительстве, а другой раз лидеру партии было предложено сформировать правительство, но это ему не удалось.

Then, more significant than mere vociferation, Presley's listeners, as he began to speak again, grew suddenly silent [1]. Затем, когда Пресли снова заговорил, слушатели снова замолкли, и это было красноречивее всяких возгласов.

Our own dead, or what he thought of, still, as our own dead, were surprisingly few, Nick noticed [6].

Наших убитых, отметил Ник, или тех, о ком он все еще думал как о наших убитых, было до странности мало.

The sentences in Russian have a different word order to keep the logical sense of the utterances. Grammatical transformation is necessary for correct translation. In the first example the parenthetical sentence is placed in the end of the sentence and translated in the form of a part of a composite sentence.

In the second example the parenthetical sentence is an elliptical one; it characterizes the action expressed by the predicate of the main sentence and may be translated in the form of a part of a composite or compound sentence

(a subordinate clause).

In the third example the parenthetical elliptical sentence is an attributive one and is translated as a composite sentence.

A proviso is a kind of parenthesis and sometimes changes the essence of the utterance. The sentences containing provisos need transformation in the process of their translation [7].

The following antonymous translation is observed in the English-Russian translation:

In fact, a ghastly little after-you-Alphonse relationship grew out of the discovery [8].

Наоборот, после этого открытия между нами установились фальшивые, приторно-вежливые отношения.

Lexical replacement is observed in the following English-Russian translation:

At length, in effect to spare myself from dwelling of these painful reminiscences... [8].

Потом, чтобы избавиться от мучительных воспоминаний... Such word combinations come to be provisos: if any, if at all.

The sentences containing them partition the logical sequence of thought, and cause the difficulties for translating them, for example:

Over a period I asked bronchial friends who smoke what advice, if any, their doctor has given them in this matter [9].

В течение некоторого времени я спрашивал у своих друзей - курильщиков, страдающих бронхитом, что советовал им делать доктор, если он вообще давал им советы по этому поводу.

The proviso is translated by a whole sentence, but also such word combinations may be translated by means of one word: только, фактически, едва, for example:

A top-level group of American scientists stated that in the past 20 years the study of flying saucers had little added to scientific knowledge, if at all [9].

Группа известных американских ученых заявила, что изучение летающих тарелок за последние 20 лет фактически ничего не дало науке (едва ли дала что-либо науке).

Thus, translating from English into Russian is mostly a matter of personal translator's choice based on the proper account of stylistic and genre peculiarities and communication intent of both the source text and its translation and it depends on the translator's awareness in the underlying cultural background. The translation devices used for translating parenthetical words, word combinations and sentences include: partitioning and integration of sentences, transposition of sentence parts, replacement, addition and omission of words and word combinations as well as a special type of transformations called antonymous translation.

It is necessary to be aware of the cultural background underlying the source text being translated in order to select proper equivalents.

REFERENCE SOURCES

- 1 Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Проблемы перевода. - М.: Международные отношения.- М., 1976. - 204 с.
- 2 W.M.R., Journal, № 12, December, 1980. -150 p. 3
- 3 London Jack. Martin Eden. - Kiev, 1980. - 367 p. 4
- 4 The Guardian Weekly, № 19, March, 2000. - 24 p.
- 5 Anderson Sherwood. Death in the Woods // American Short Stories. - М.: Raduga.- 1989. - P. 46-72.
- 6 Hemingway Ernest. A Way You'll Never Be // American Short Stories. - М.: Raduga. - 1989. - P. 274-300.
- 7 Miram G.E., Daineko V.V. and others. Basic Translation. - Kyiv: Elga Nika-Center. - 2002. - 246 p.
- 8 Salinger J.D. De Daumier-Smith's Blue Period // American Short Stories. - М.: Raduga. - 1989. - P. 416-478.
- 9 Daily Worker, № 12, April, 2000. -42 p.

ТҮЙІН

Мақала ағылшын тілінен орыс тіліне кірген құрылымдарды аударудың ерекшеліктерін зерттеуге арналған.

РЕЗІЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию особенностей перевода вводных конструкций с английского языка на русский.

ӘОЖ 82-31

Ж.О. Мәмбетов

С. Демирель атындағы университет, филология ғылымдарының кандидаты, профессор

Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романының көркемдік ерекшелігі

Аннотация

Мақалада қазақтың белгілі жазушысы Т.Нұрмағамбетовтің кейінгі жылдары жарық көрген «Мешкей» романы талданған. Романның көтерген тақырыбы, идеялық ұстанымы, жанрлық ерекшелігіне баға беріледі. Мақала авторы шығармадағы образдар жүйесін талдай отырып, жазушының өмір шындығын көркем шындыққа айналдыру жолындағы ізденістері туралы тың ойлар айтады. Романның соңғы жылдары сатиралық жанрда жазылған бірден-бір көлемді шығарма екендігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: образ, әдеби жанр, сатиралық образ, комедия, фабула.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап қазақ прозасы өзінің тақырыптық аясын кеңейтті, идеялық мақсаттарын түбірімен өзгертті. Әдебиетке жетпіс жыл үстемдік етіп келген социалистік реализм әдісі келмеске кетті. Бұрын талай қаламгерлеріміз айта алмаған, айтамын деп талайлары соның жазасын тартқан тақырыптарға еркін жазуға жол ашылды, «...бодандық жағдайында көп шындықтың қозғаусыз қалғаны да белгілі» болатын [1].

Бұрын кеңес өкіметі жүргізген саяси үлкен оқиғалардың тек жақсы, жағымды жақтары ғана айтылып, бір жақты баға беріліп келсе, енді ол оқиғалар мен құбылыстардың көпшілік біле бермейтін екінші қыры, коммунистік билік халықтан жасырған шынайы сипаттары реалистікпен суреттеле бастады.

Әрине, Кеңес өкіметі әдебиетті өз идеологиясының құрамдас бір бөлігі деп танып, сол қоғамға қызмет етуші құрал ретінде өте тиімді пайдаланып келгенін тарихтан жақсы білеміз. Оны Лениннің сонау кеңес өкіметі құрылмай тұрып-ақ әдебиет таптық және партиялық болады деп кесіп айтып, кеменгерлік танытқан пікірлерінен де анық аңғарамыз.

Себебі коммунистер егер дұрыстап пайдаланса, әдебиеттің халық санасын мың түрлі тәсілмен айналдырып, өз дегенін істетуге, зорлық жасамай-ақ қалаған жаққа айдап сала алатын орасан зор күш екенін дәл болжаған. Сондықтан да олар әубастан-ақ әдебиеттің тізгінін партияның қолына басыбүтін байлап беруді басты мақсат етіп қойды Патшалық Ресей мен Кеңес өкіметінің бодандық құрсауынан босаған қазақ әдебиеті тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бірден даңғыл жолға түсіп, нақты өз позициясын анықтап алды десек артықтау болар.

Алғашында қай бағытта жазып, нені насихаттау керек дегендей аңтарылып қалған өтпелі кезеңнің болғанын жадымыздан шығармағанымыз абзал. Әсіресе проза саласында қалам тартып жүрген авторларымыз Жазушылар Одағы тарап, өздерін далада қалғандай сезініп, кейбірінің тіпті қаламнан суып кеткендері де болды. Бұрын тек тапсырысқа, белгіленген бағыт-бағдар мен бір ғана әдіспен жазуға үйренген кейбір қаламгерлер жаңа дәуірді тосырқап, ескі заманға сағынышпен қарайтын болды десек ешкім де ол ойымызды теріске шығара алмас. Нарықтық жүйеге негізделген жаңа өкімет оларға жағдай жасап, жол сілтейтіндей халде емес еді. Сондықтан да әркім білгенін жазды, әркім өзіне ұнаған тақырыпқа қалам тартты. Бұл жалпы дүние жүзіндегі барлық елдерге тән құбылыс болатын. Бірақ бізге бәрі де тосын дүние сықылды болып көрінді.

Тарихтағы ақиқат шындықтың астарын ашып, барынша көркем суреттеген шығармалар тек қана тәуелсіздік алған соң ғана пайда болды деуге болмайды. XX ғасырдың сексен бесінші жылы басталған қайта құру саясатының желеуімен талай шығармалардың жазылып, кеңес өкіметінің құйтырқы саясаты сол кезден бастап-ақ әшкерелене бастағанын әлі ешкім ұмыта қойған жоқ. Бұрын аттарын атауға тыйым салынып келген алаш арыстарының көпшілігінің шығармалар жинағы Кеңес өкіметі құламай тұрып-ақ жарық көрген болатын.

Жетпіс жыл өз өктемдігін жүргізіп келген коммунистік жүйе келмеске кетті. Қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялады. Соған сай өз идеологиясын қалыптастыруға кірісті. Бірақ аталған жиырма жылдың ішінде ұлттық идеология нені мұрат тұтады, нені мансұқтайды деген мәселеге біздің зиялы қауым өкілдері де, жекелеген саяси тұлғалар да, билік өкілдері де нақты өз ұстанымдарын білдіре алмады. Сондықтан да осы уақытқа дейін қоғамдық ғылымдар қай бағытта дамитынын анықтай алмай әрі-сәрі күй кешіп келгенін жасыра алмаймыз. Бұл көркем әдебиетке де әсер етті. Біздің прозада егер зер сала қарайтын болсаңыз әлі күнге шейін ұлттың мерейін көтеріп, жігерін жанитын шығармалардың сирек кездестіреміз. Замана шындығын танытуда оны мадақтаудан гөрі, қоғамның көлеңкелі тұстарын сынау, жерсіз қалған шаруа мен жұмыссыз қалған адамдардың ауыр тіршілігін суреттеу, күнкөрістің құлы болып кеткен азғындаған адамдардың өмірін арқау еткен шығармалардың көп жазылып жатқаны жасырын емес.

Көптеген қаламгерлеріміздің көтерген тақырыптары негізінен елдің тәуелсіздік алып, енді-енді аяғынан тұра бастаған кезіне сәйкес келеді.

Сол өлірара кезеңдегі қиыншылықтар, адамдар арасындағы бұрынан қалыптасқан рухани қатынастардың бұзылып, барлық мақсат дүние табуға, ақшаға, нарықтық қатынастарға бейімделу жолындағы өзгерістердің сырын ашуға бағытталғанын аңғарамыз.

Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романы сол аласапыран уақыттағы адамдар бойындағы ашкөздік, дүниеге тойымсыздық, болашағына сенбеген үмітсіздік мәселелерін сөз етеді. Шығарма фабуласын қысқаша баяндай кетер болсақ, ауылдан он баласын ертіп қалаға көшіп келген Алыпхан пәтерден пәтерге көшіп жүріп, ақыры қуықтай екі бөлмелі жертөлеге де қол жеткізеді. Әр түрлі жұмыстың басын бір шалып жүріп тапқан табысы ішіп-жеулеріне де жетпей жүрген ерлі зайыпты Алыпхан мен Бифатыманың алдарына қойған нақты мақсаттары да жоқ. Тойып тамақ ішу арман болып жүрген үйдің қожайыны Алыпхан шынашақтай болған түріне қарамай тамаққа

тоймайтын мешкей. Ашқарақтығы сондай балаларының аузынан жырып ұрлап жеуден де тайынбайды. Уақыт өте келе бір баласы рәкеттікпен айналысып, соңынан фирма ашып, алаяқтықпен аяқ астынан байып кетеді. Жоқшылықтан ыңыршықтары айналған бейшара отбасы не ішем, не жеймін демейтін байлыққа белшесінен бастып шыға келеді. Алыпхан да тойғанша тамақ ішіп, аз уақытта семіріп, домаланған тұлпыққа айналады. Ақыры баласының құдалығына барғанда обырлықпен қомағайлана жеген тамақтан жарылып өледі. Бұл автордың идеялық шешімі. Алыпхан сатиралық астары терең символдық образ. Романдағы бас қаһарманның бейнесінен өз халқының аузынан жырып, жымқырып жеуді ар санамайтын билік басындағы тоғышар жемқорлардың бейнесін айқын танимыз.

Алыпхан өз атына заты қарама-қайшы кішкентай адам. Жазушы сомдаған образдың мінезінен де қарапайым адамға тән бала-шағасына, ағайын туыс пен жолдас-жораға деген адамгершілік, ар-намыс, махаббат, қайырымдылық деген ізгі қасиеттерді кездестіре алмайсыз. Романды оқығанда оған күле қарағанымызбен істеген әрекеттерінен жаның түршігіп, әрдайым жиреніп отырамыз. Оның сыйласатын бір де бір адамының болмауы, туған туыстарының артынан іздеп келмеуінің өзі кейіпкеріміздің қандай адам екенінен хабар берсе керек. Қара басы мен құлқынының ғана құлы болған Алыпханның мінезі романдағы мына бір эпизодта реалистікпен бейнеленген. «Төленбеген мың сом әлі тұр. Оны да ойлап, кейде сыбырласып, кейде күңкілдесіп, араларында аз-кем жүз шайысу да шығып қалып жүрген кезде әлгі мың болғыр көршілерінің ойда жоқта қайтыс бола қалғаны. Сонда өзге көршілер жылап қайғырып жүргенде, бұл екеуінің қуанғанын көрсең... Қуаныш деген де өзгенің басындағы қайғысына қарамайтын арсыз нәрсе екен-ау, марқұмның денесін шығарғанда, жерлегенде өзгелер ах ұрып күрсініп, жылап-сықтағанда бұл екеуінің қуаныштан көздері оттай жанып жүрді. Қарқылдап күлкілері келді... Жарқылдап сөйлегілері келді», - деп суреттейді [2]. Бұл үзіндіден тек Алыпхан ғана емес, оның құдай қосқан қосағы Бифатыманың да өзіне сай әйел екенін танығандай боламыз. Алыпхан туғаннан солай бола қалған жоқ, жазушының айтпағы замана киындығы, қоғамдағы берекесіздік Алыпхан сияқтыларды туғызды.

Олар үшін қарын тоқтығынан артық мақсат та, мұрат та жоқ. Нарықтың жаңа орнығып жатқан өтпелі кезеңі сондай опасыздардың, тек күні үшін неге де болса арланбай бара алатындардың өмір сүруіне ыңғайлы келетінін айқысы келген сықылды. Алыпхандар үшін достың, жолдастың, туыстың қайғысы деген ұғым жоқ, оларға тек өздерінің жағдайы жақсы болса болғаны, қалған адамдар күл болмаса, бұл болсын. Оның бойынан ұлттық намыс, имандылық, адамгершілік деген қасиеттерді көре алмайсыз. Оның құрбандыққа мал әкеліп, оны құрбан айт намазынан екі-үш күн бұрын сойып тастауынан да сондай дәкірлікті, кешелікті, ештеңенің байыбына бара бермейтін тоғышарлықты аңғарамыз. Рухани жағынан жұтаңдаған Алыпхандар қазір де арамызда жүр. Ондайлар баршылық және бола да бермек. Оларды күнделікте өмірде көріп те, біліп те жүрміз. Сондықтан да Алыпхан образы жинақталған типтік образ.

Т.Нұрмағамбетовтің «Мешкей» романы жанрлық жағынан сатиралық романға жатады. Аталған шығармада жағымды іс-әрекетімен көрінетін кейіпкер жоқ десек те болады. Алыпхан араласатын адамдардың бәрінің де ішкі есептері бар, шегінен дүние жинауды басты мақсат тұтқан көрбілте пенделер. Оның құдасы да, құдасының құдасы мен құдасының ағасы да Алыпханға тек байлығы үшін ғана құрақ ұшып, құрмет көрсетеді. Құдалықта Алыпханның сөзді неден бастарын білмей ыңранып әрең сөйлеп отыруының өзін олар бұрын үлкен лауазымды қызмет атқарғандығынан қалған әдет деп топшылайды. Оның шамадан тыс семірген сыртқы кейпі де, анау-мынау әңгімеге араласа бермейтін (әңгімеге араласа алмауы оның саутсыздығынан, ешнәрсенің парқын білмес топастығынан екенін олар әрине бірден сезе қоймайды) жасанды салмақтылығы да алғаш көрген адамдарға сондай ой қалдырары шүбәсіз.

«Бәрі де кезінде аудандық мекемелер басшысы дәрежесінде қызмет істегендер екен... Тіпті отағасы жаңсақ естімесе ... бәрі бір ауданда, әлде көрші аудандарда қызмет жасағандар болды ма, немене... Әйтеуір бір жақсысы, олар Алыпханға «енді өзіңізді танстырыңыз» дей алмады. Олай деуге аудандық мекеме басшылығы дәрежесінде ғана қызмет атқарған әлгі ұзынтұра, шикілсары, қара домалақтардың батылдары жетпеді. Жетпегені бұл кезде, соңғы қонақтың қабағы кезінде обкомның екінші хатшысы болған кісідей (біріншісі деп жіберуге де болар еді, шіркін...) шын мәнінде жауар күндей түнеріп отыр еді де, оның осылай отыруын әлгілер «бізді көзіне ілмеуі, менсінбеуі» деп ойлап еңселері түсіп қалған-ды» [2].

Жазушы тоғышарлықты тек қана Алыпханның отбасы арқылы ғана көрсетіп қоймайды, оны бұрын ел басқарған, сол халықтың мұны мен зарын бір кісідей біледі деген адамдардың ой-өрістері мен көзқарастары арқылы да танытып өтеді. Мұны ғалым А.Ісмақованың М.Мағауин шығармашылығы туралы айта келіп: «Заманға көңілі толмау – шынайы суреткердің әр кездегі дерті екені айқын», - деген пікірімен толықтыра кетуімізге де болады [3]. Балаларының қандай жолмен болса да тапқан дүниесіне тоқмейілсіген ақсақалдардың осынау қысқа үзіндіде келтірілген мінез ерекшеліктерінен олардың кім екендерін, ой-өрістерінің қай деңгейде екендігін анық аңғарғандай боламыз.

Шығарманың тілі жазушының бұрынғы шығармаларындағыдай төгіліп тұр деп айта алмас едік. Негізі аталған шығарма Т.Нұрмағамбетовтің сатира жанрына тілінің шорқақтау екенін аңғартады. Дей тұрғанмен де, нарықтық экономикаға өту кезеңіндегі ақиқат шындықты көркем жинақтап бейнелеуде талантты қаламгер өзге қаламдастарына қарағанда біршама жетістікке қол жеткізе алған. Біріншіден, бір қоғамдық формациядан екінші қоғамдық формацияға өту кезеңіндегі аласапыранда ешқандай себепсіз, ғайыптан тайып байып кеткен адамдардың арамызда көптеп кездесетінін жоққа шығара алмаймыз. Осы шығармасында жазушы аталған шындықты тап басып, шынайы суреттеп жеткізе алған.

Екіншіден, жазушы барлық мақсат дүние мен ақшаға ғана негізделген қоғамда адамгершілік пен рухани байлықтың екінші орынға ысырылып қалатынын да барынша сенімді дәлелдейді.

Үшіншіден, ең жексұрын әдет болып табылатын мешкейлік арқылы қоғамдағы жемқорлықты, тойымсыздықты сатира тілімен өлтіре сынайды. Жинақтай айтқанда, Т.Нұрмағамбетов «Мешкей» романында біз өмір сүріп жатқан қоғам шындығын реалистікпен бейнелеп, қазіргі замандастар тұлғасының көбімізге сырттай ғана таныс қырларын суреткерлікпен танытқан.

Орыс ғалымы Ю. Борев «Комедия дамушы өркениеттің жемісі. Күлкі өз болмысында демократиялық болып келеді. Ол иерархияға (бағыныштылыққа) беделділер мен шенділердің алдында тізе бүгуге қарсы. Ол барлық теңсіздік атаулы мен зорлық-зомбылыққа, жеке дара билеушілікке кереғар күш ретінде өмір сүреді», – дейді [4]. Сол айтқандай жазушы өз шығармасы арқылы біз өмір сүрген 90-шы жылдардағы зорлық пен зомбылықты, адамдар арасындағы теңсіздікті, ақша үшін белділер мен шенділерге күл болған қуыс кеуделікті, намыссыздықты сынайды.

Мұның бәрі жазушының аталған романында қол жеткізген табыстары.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті. (2001-2011ж.ж.) – Алматы: Арда, 2011.
- 2 Нұрмағамбетов Т.Таңдамалы.1том. –Алматы: Өлке, 2006.
- 3 Ісмақова А. Асыл сөздің теориясы. –Алматы: Таңбалы, 2009.
- 4 Борев Ю. Эстетика. – 3-е. издан. – М.: Политиздат, 1981.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется увидевший свет в последние годы роман известного казахского писателя Т. Нурмаганбетова «Мешкей». Даются оценка поднятой темы, идейной основы жанровых особенностей романа.

RESUME

In the article the author analyses the latest novel of the well-known Kazakh writer T.Nurmaganbetov «Meshkey». The theme and idea and the genre peculiarities of the novel are given assessment.

ӘОЖ 821.512.122

А.О. Тоқсамбаева

Шәкәрім университеті,
филология ғылымдарының
кандидаты, профессор

Мәшһүр Жүсіп шығармаларын дағы түркі фольклорының дәстүрі

Аннотация

Аталмыш мақалада ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы әдебиеттің, оның ішінде Мәшһүр Жүсіп шығармаларының ойлары мен шығыс ойшылдарының идеясы арасындағы сабақтастық жөнінде айтылады. Мәшһүр Жүсіптің діни-ағартушылық бағыттағы туындылары мен Қашқари еңбектеріне мысалдар арқылы салыстырулар жүргізіледі. Тарихи жәдігерлердің үндесуін, түркілік өмірді, адамға ғибрат берер құндылықтарды ұрпаққа түсіндіру мақсатында жазылған мақала әдебиет мамандарына арналады.

Түйін сөздер: Этнос, Мәшһүр Жүсіп, көне дәуірдегі ата-бабаларымыз, сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік қағанаты дәуірі, түркі дәстүрі, ұлттық мінез, діни-ағартушылық, Тәңір, Аллаһ, Қашқари, Баласағұн, әдеби мұра

«Халық» деген ұғым - Гректің «этнос» деген сөзі. Ғалымдар этностың басты үш тарихи түрі бар екендігін ауызға алады. Алғашқы қауым тұсындағы тайпалық одақ дами келе белгілі бір халыққа айналды. Халық дами келе тілдік, территориялық бірлікке, әлеуметтік, экономикалық, тығыз байланысқа негізделген этностың ең жоғары түрі ұлттарды қалыптастырды. Ұлттың маңызды айрықша белгісі этникалық сана-сезімі мен тілінің ортақтығымен, мақсат-мүддесінің бірлігімен анықталады. Халықтың толассыз қоныс аударуы бір ұлысқа жатып келген этностың әр түрлі ұлтқа айналуына итермеледі. Осылайша болашақ түркі халықтарының дербес ұлттық ерекшеліктері айқындала бастады.

Болашақ зерттеушілер көне дәуірдегі ата-бабаларымыз: сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік, қағанаты дәуірінен бастап хатқа түскен, халық білуге мұқтаж болып отырған ең көне де қызықты деректерден сыр шертер, туған ел тарихын тынымсыз түгендеп, бұрын айтылмай келген, айтыла қалса да, бұрмаланып келген ұлт тарихының ақтандағын, көмескілене бастаған ақиқатын анықтар деп үміттенеміз. Әдебиет тарихын зерттеуші ретінде бізге керегі - сол дәуірдегі әдеби мұраларымыздың ХІХ ғ. соңы мен

XX ғ. басындағы төл әдебиетімізде көрініс тауып, ақындар шығармашылығы өткендегі тарихи жәдігерлермен үндесіп, мазмұны мен сарыны жағынан сабақтасып отыруы.

Өткеннің тағылымынан сабақ алмай, оның өзекті өртер өкініштерін көңіл таразысына салып сараламай, келешекті бағдарлай алмайтынымыз дау тудырмайтын ақиқат. «Көп асылының біразынан, ұлттық игі қасиетінен көз жазып қалған халық аз емес»,– дейді белгілі ғалым әрі қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков [1]. Қазақ әдебиетінде көрініс беретін халықтық таным мен ұлттық қасиет бірер жылдың жемісі емесі белгілі жайт. Бүткіл түркі дүниесінің біртұтастығына жеткізер ортақ рухани мұраларымыздағы өшпес, өлмес мәдени-әдеби құндылықты тереңірек әрі толығырақ зерттеп тану арқылы өскелең ұрпақ жүрегіндегі ұлттық намыс, отаншылдық сезім бүр жарып, өз жемісін береді. Өзін сыйлаған, ата-баба қадірін білетін, төл әдебиетін сүйетін ұрпақ өткендегі әдеби мұралар турасындағы, бертіндегі, яғни XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы діни-ағартушылық әдебиеті білмеу ата салтын сыйламаудың белгісі болып табылады. Сол себепті әдебиет тарихын зерттеушілердің басты міндеті, қасиетті борышы – осы дәуірдегі ұлттық әдеби құндылықтарды түбегейлі зерттеп, ұлттың санасына сіңіре білу.

Ресей тарапынан орнаған көп ғасырға созылған отарлық езгіде пұшайман күн кешіп, енді-енді ғана ес жиып, етек жаба бастаған, тарихи тамыры ғасырлар қойнауынан бастау алып жатқан түбі бір туысқан халықтардың ортақ мұрасын бірлесіп игерсек, ғылыми ақиқатқа бір табан жақындай түсеміз.

Көнеден тамыр тартқан әдеби дәстүрімізден ауытқып, үрдісімізді ұмытып, салт-санамыз бен дінімізді талақ етіп, мәңгүрттікке мәз болып, барымызды ұқсата алмай, қағида-кәдемізден айырылып, тіліміз бен діл сенімін аяқ асты етіп, дүбәра боп құрдымға құлап кетуге шақ қалған тұстарда жол тапқан, елім деп еңіреген ғалымдарымыз қарға тамырымыз бен қарым-қатынасымызды, босағамыз бен болашағы-мызды сақтап қалуға тырысқан ғылыми еңбектерін әміршіл-әкімшіл дәуірде ебін тауып қазағына жеткізе білді.

Бар өмірін туған елінің жарқын болашағы үшін күресуге арнаған Ататүріктің, қазақтың ержүрек ұлы Тұрар Рысқұловтың «Түріктің түріктен басқа досы жоқ», «Түркі тілдес, түгел бол» деген аталы сөздері түркі халықтарының шын мәніндегі тәуелсіздікке, егемендікке қол жеткізгенше тек сыбырлап айтатын ұлағатты сөздеріміз еді. Діни бірлік қана емес, әдеби бірлікте қажет екендігін түсінетін кез туып, бұрынғы бұғып жатқан ғылыми ойлар бұрынғыдай астарланбай, батылдықпен сыртқа атойлады.

Жер, ел, тіл, дініміз бен діліміз, көне тарихымыз бен салт-дәстүріміз ең киелі, қасиетті ұғым, әр халықтың қастер тұтар мұраты, ұлттық идеологиямыздың сай маңызды тармағы, туыс халықтарды байланыстыратын күре тамыры болса, соның ең маңызды саласы – діни әдебиетіміз. Осылардың бәрі жинақталып келіп – тәуелсіз елдің үш тұғырлы тірегі іспеттес екені айтылып жүр. Оған әдебиеттегі тәуелсіздікті қоссаңыз жоғымыз түгенделеді, әрі іргеміз бүтінделеді.

«Тарихи әдебиетте, өткен ғасырдағы ақын-жазушылар шығармаларында туыс тілдердегі сөздер қазіргіден гөрі басымырақ қолданған-ды. Русша оқу жайын сөйлегенде, қазақ бұл оқуларды қалай оқып жүргенін айтамын. «Қазақ» газетінің бас мұхаррирі. Нағыз түркі тілімен жазылса, лұғатсыз оқуға болар еді» [2] деген А. Байтұрсыновтың өзекті ойларымен үндескен пікірлер өткен ғасырдың басындағы басқа да зиялылар тарапынан көтерілген еді. Абайдың өзі қазақ тілінде қолданыс тауып жүрген шет тілі сөздерін еш талғаусыз қолдана бермегені мәлім. Бұл турасында «...Абай қазақ тілінің араб, парсы, татар сөздерімен қатты шұбарланып, қазақ тілінде деген кейбір өлеңдер қай тілде екенін айыру қиын халге жеткен кезде тарихи сахнаға шығып, қазақ тілін орынсыз шұбарландырушыларға аяусыз соққы беріп, ана тілін таза сақтады»,– дейді профессор Қ. Жұмалиев [3]. Солай бола тұрғанымен, діни терминдерді беруде сол кездегі ақындарда араб тілінсіз беру мүмкін емес еді. Осындай стильдік ерекшелік пен рухани арналардың әр тектілігі сол дәуір ақындарын өздеріне дейінгі қазақ әдебиеті өкілдерінен мүлдем өзгешелендіріп тұрды. Діни-ағартушылық ағымның ірі өкілі Нұржан Наушабаев:

Өлеңді бала жастан еттім қалап, Фарсы, ғарап лұғатпен келтірер ем, – деп, ой толғауы көп нәрсені білдіреді. Қазақ әдебиетіне араб пен парсы тілінің әсері аз тиді деп жүргеніміз бекершілік. Оның әсерінің мол болғандығынан қазіргі оқырман М. Көпейұлы сияқты ақындардың өлеңдеріндегі:

«Дұшпанға таба болмай, күлкі-досқа», Муафық қағидаға болсаң нұсқа.

«Мұсих мұхамул» болам деп жүрген жандар, Тінүйін мен Зафадай қалса босқа [4] деген жолдарды бірден түсінбей түрлі сөздіктерге жүгінеді.

Бұл турасында Қинаят Шаяхметұлы: «Алайда, басқа жақтарына тиіспей, тек қана тілдік ерекшелік бойынша арнайы және байсалды көзқарас құзырына алсақ, жалпыхалықтық таза қазақ тілі бұл «кітаби» шығармашылыққа әдеби биікке көтерілмеді. (Шәді Жәңгіров, Ақан сері Қорамсаұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев сияқты шеберлер жайы өз алдына бір бөлек). Ұзақ тәмпіштеусіз-ақ «кітабилыққа» тән тілдік «сәнді» айғақтайтын мынандай ашық мойындау-мәлімдемені еске түсірейік. Нұржан Наушбаевтың: ...Көңіл келген істі нұсқалайын, Жоқ алтынды қазайын қайдан тауып – деп қынжылыс білдіруі, бар алтын мәнсінбей, қазақша сара жазуды қомсынуы ешқандай кездейсоқтық емес» [5].

XI ғасырдағы түркілер елінде – Түркістанның әдеби-мәдени даму дәрежесінің өте биікте тұрғандығын сипаттайтын әдеби-тарихи жәдігерлер аз емес. Дәл осы ғасыр ішінде түріктер әлемі дүние жүзінде теңдесі жоқ екі шығарма жаратқанын мақтан ете алады. Олар: Махмұт Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» мен Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі». Мұның біріншісі – түрік тілдерінің таралу өрісін, табиғатын, ерекшелігін баяндаған бірегей ғылыми еңбек болса, екіншісі – сол дәуірдегі мемлекет, ел басқарудың міндеттері мен шарттарын назым- өлеңмен шежірелеген дидактикалық дастан. Осыларға жалғас бұл өлкеде тағы да екі ұлы дастан - әдіп Ахмед Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» мен Ахмет Яссауидің «Хикметтер кітабы» (XII ғасыр) дүниеге келгенін айтсақ, түркі халықтарының адамзаттың көркемдік, ғылыми дамуына зор үлес қосқанын көреміз. Мұның бәрі, әлбетте, кездейсоқ құбылыс емес.

Бұлар IX-X ғасырларда Әбунасыр әл-Фараби дәуірінен бастау алатын Орта Азия, Түркістан ренессансымен тамырлас, сабақтас құбылыстар. Әрқайсысы жан-жақты, толық, іргелі мұншама еңбектердің пайда болуы Ояну дәуіріне ғана тән көріністер [4] деген Р. Бердібаев пікіріне толықтай қосылуға болады.

М. Көпейұлы өзінің шығармаларында өзінен бұрынғы түркі тілдес әдеби тілдің ауызша және жазбаша суреттілік, көркемдік, жанрлық мүмкіндіктерін кеңінен пайдаланып, сол дәстүрді дамытып әкеткендігі көзге ұрып тұрады.

Бізді таңқалдыратын бір жайт – түркілердің ұлы туындысы саналатын «Құтты білікте» айтылған ойлардың, халыққа айтылған ақыл- кеңестердің, өмірлік жағдайға жасалған әр қилы сипаттамалардың тек өткен дәуір шындығы ғана болып қалмай, Мәшһүр өмір сүрген заманның әлеуметтік, қоғамдық сауалдарына да жауап бере алатындығы. Бұл реттен алғанда, дастанның тұла бойындағы айтылатын әр алуан пікірлер діни- ағартушылық кезеңінде де, біз өмір сүріп отырған заманда да өте өзекті мәнге ие. Қазіргі адамдар бойындағы жиі орын алып, көзге ұратын мін ретінде сыналып, әшкереленіп жүрген ел адамдары арасындағы жағымсыз мінез-құлықтар сонау ертеден бері түркі фольклоры мен жазба жәдігерлерінде айтылып келгенін байқай аламыз. Заман өзгергенмен, адам табиғатына, тіршілігіне тән іс-әрекеттердің ұнамдысы да, залалдысы да қайталанып келіп отырады екен. Сондықтан дастандағы ақыл, нақыл сөздер құрғақ үгіт болып естілмей, әрбір дәуір адамы жаңадан танып, өзінше пайымдауы үшін аса қажет насихат болып шығады. Тіпті дастанның кейбір ғибрат сөздерін көрнекі етіп жазып, көпшілік орындарға іліп қоярлықтай мәнді [4].

Осындай ой-толғамдардың ішінен Жүсіп Баласағұнның айрықша мән беріп, кеңірек тоқталып отыратын тақырыптары да екшеленіп көрінеді. Соның біріншісі және ең негізгісі мемлекет, ел басқарушының құқығы мен міндетіне арналады.

Сондықтан туындының түпкілікті тоқталатын мәселесі: Патшалықты басқарудың әр түрі, әділдіктің шарттары мен тәртібі екенін қадап көрсетеді. Оған іле-шала:

Ел патшаны сақтап, құлқын түзетсін, Патша елдің жанын, тәнін күзетсін, - деген түркі мемлекеттілігі үшін саяси бағдарламалық сипаты бар өлең жолдары келтіріліп отыр. Ақылды, адал патша – құт, дүниекор, пейілі арам әкім – жұт болатынын кейіпкерлердің қай-қайсысы да өз түсінігімен толықтыра түседі.

Араға ғасырлар салып тап осы мәселе мүлде басқа қырынан М. Көпейұлында былайша көрініс табады.

Таусылмай толып жатыр арманымыз, Ерікті болмаған соң мал – жанмыз.

Болмаңыз алты ауызды, жақсыларым, Бұл тойдан не боламыз қалғанымыз?!..,

Пайданың ортасында өзі жатыр, Әрқашан залалына бізді сатар. Ынтымақ сағдатлу, жақсыларым Яки қазақ, яки бол өзбек, татар [6] – деп, XX ғасыр басындағы түркі бірлігінен хабар береді. Мәшһүр – Жүсіп өлеңі тарих оқулығы түстеп-түгендеп бере алмайтын дәуір тынысын аз сөзбен сипаттай алған және оқырман түсінігіне қажетті мөлшерде мол мағұлмат бере алады. Бұл турасында орыс зерттеушісі М.Ю.Лотманның «кез келген кішігірім өлең бойына көркем туындыға жатпайтын қалың томдарға сыймайтын ақпаратты ұсынады [7] – деген пікірімен келісеміз.

Ел билейтін патшаның ақылы елден асқан дана болуы, шығарған заңының әділдігі және беріктігі ел бақытының өлшеуіші деген ой-пікір Жүсіп Баласағұн туындысының бойында алтын желідей тартылғандығын аңғарамыз. Мемлекет іргесінің мықты, ел ішінің бірлігін сақтаудың басты құрал – заң деген ой айтады Жүсіп ақын.

Кімнің бағы асса, игеріп ел үшін, Ізгі түзу заң жасасын ел үшін...

Қоғамның әрбір саналы мүшесінің ақыл, қабілетінің жарқырай жарыққа шығуына себі тиетін кемел заң мен берік тәртіп орнатқан патшалықты көкке көтере дәріштейді.

Мәшһүрде сол сарынға басқа қырынан армандау тұрғысынан келеді: Тәртіп орнап, жұрт байыды, білісті,

Қасқыр мен қой бірге тұрып су ішті...

Ал әкімнің бірсыпырасы қараындағы елді көгертпей, қамқорлық орнына зорлық көрсетіп, қанауды ғана білетінін өшпестей етіп таңбалайды.

Бұл бектер – от, отқа жақын бармағын, Егер барсаң, күйіп, күл боп қалғаның...

Дастандағы әділ патшаның сөзбен сомдалған бейнесінің үлгісі ретінде алынған Күнтуды Елік өзінің жұрт алдындағы қастерлі парызын, қасиетті борышын аса жоғары түсінетін ғұлама адам болып суреттеледі. Ол: Біл, әділ заң, басшылықтың тұғыры, Заң бар жерде – берік елдің жұлыны. Әділ заңым жетер күндей бар елге, Ниет, тегім үлгі болғай әлемге.

Адам ба адам өз пайдасын күйттеген, Адам нағыз ел пайдасын дйттеген.

Не жақсы, көр, әділ заң жақсы, Әділ заңмен бектің аты қалмақшы, - дейді.

Осыдан мың жыл бұрын жазылған бұл сөздер, Мәшһүрді де, бүгінгі қазақ ақындарын да, алаш қоғамның озық ойлы адамын да ойландырмай қоймайтын даналық жолдары.

Ақын адамдардың бір-біріне деген асқан қиянатшылдығы мен көрнау қараулығын, әсіресе, ел тізгінін ұстаған әкім-бектердің тоңмойын қайырымсыздығы, дүниеге деген нысапсыздығы, мал-мүлікке деген құнығушылығыннан туындаған не адамнан, не алладан қорықпайтын кесірлі әдеттерінің басын ашып көрсетіп отырады. Міней отырып, оларды имандылыққа, қанағатшылдыққа, өзін ғана ойламай, өзгелердің де мүддесімен есептесуге үндейді.

Бұл М. Көпейұлы: Пендесі бір Құдайды білмей ме екен?! Мінезін Құдай оның көрмей ме екен?!..

Ағартып, ауыр жұмыс, аршу қиын, Мекені бір Құдайдың жүрегінде... Мақсат бар: біреуді алдап, артық жеген, Нақақ бар: жаламенен күйген неген...

Жүректі шайтан кернеп аумалаған, Жақсылар мұнан басын сауғалаған. Езуін қиғаштаған дүмшелер бар, Құранды бір теңгеге саудалаған [6] – деп, әуелі патша саясатына, кейін кеңес үкіметінің туындатқан кесірі мен кесапатын не өз атынан, не

көптің атынан бір Аллаһты ауызға ала отыра білдіреді. Ұлттың Тәңірге қосылуы діннің қысымшылық пен жалғандықтан арылуы деген философиялық түйіндеулер жасайды.

Адамның көзі тірілікте ешнәрсеге тоймайды, бірақ ешкім де ол дүниеге жиған-терген мүлкін алып кетпейді, сондықтан жаратқанға сыйынудан, таза, адал жүруден, пейілді тазартып, хақ жолына берілгендіктен артық аброй да, байлық та жоқ дегенді насихат етеді. Байлықтың аумалы-төкпелілігін, мансаптың баянсыздығын, тек адамдарға жасаған жақсылық қана ізгілік боп саналатынын дастан кейіпкерлерінің бір-бірімен сұхбаты сияқтандырып айтады.

Қанша мүлік жиғаныңмен көз толар, Тиер нәсіп екі құлаш бөз болар... Құлқыңды онда, дүние деп күйінбе, Құлқың ізгі болса, толар үйің де... Зорлық қылма, араласпа арамға, Қанын төкпе, кек сақтама адамға. Екі әлемде кісілерге керегің, Ізгі қылық, тұзу құлық дер едім.

Түгел алғың келсе, дердің ырысын, Таза болсын сөзің, ойың, жұмысың...

Бегің залым болса, шөлдей қу тақыр, Қылығы – у, қуанышы су татыр. Сұғанақтық – дауасыз дерт, арылмас, Күллі жаһан емі қонбай, жазылмас. Мейірлі бол, қызметшінің күйін біл, Ашты тойдыр, жалаңашты киіндір.

Бұл дүние тұзды судан аумайды, Ішсең тілің құрғап, шөлің қанбайды. Халқы азса, оны бектер түзетер, Бек азса егер, оны кімдер түзетер? Құт опасыз, еріп жолдан жаңылма, Бақ тұрақсыз, жағынба да табынба.

Білімнің, ақылдың, қайырымдылықтың пайдасы туралы да көп қымбат ойлар тізілген. Ақын бұл қасиеттерді бір-бірімен байланысты құбылыстар деп қарайды. Адамгершілікпен, халыққа қамқорлық ниетпен нұрланған ақыл ғана ізгілік жолына апаратынын айтады.

Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын,

Білім – жарық, нұрын саған шашатын [4].

Түркі классиктері осылайша жырлаған міне, осындай өзіне дейінгі дайын үлгіні М. Көпейұлы өз заманының қалыбына салып, жаңаша тұрпатта түрлендіре білді. Өзіне дейінгілерде болмаған «ақылдың азабы», «қос әлемділік» және «жалғыздық» айшықтарын Аллаһтың құдіретімен байланыстыра отыра енгізді.

Таусылып гүл көмір боп кетесің бе, Бықсумен, қайран күнім, өтесің бе?! Бақ құсым, айналайын, қонбай басқа,

Табанға тапталып – ақ кетесің бе?!

Қалумен жалғыз жұртта күнім өтті,

Топ жарып жазған сөзім әрбір жайда [8] – деп, тас керең қоғам мен ел – жұрты уағызына елігіп, қабылдамаған ақылман жанның пұшайман халін алдымызға жайып салады.

Жалғанда бір еңбегім жанбаған жан, Тілімді жан деп адам алмаған жан. Тапталып надандардың аяғына, Сәулесі болмас мендей қалмаған жан [8] – деп, өзінің мұңын жекелікпен білдіресе, Жүсіп Баласұғын көптікпен танытып отырады.

Араларын сан ғасырлық әдеби белестер бөліп жатқан қос ақын өмірдің мәні мен мұраты туралы түрлі көзқарастарды бір арнаға тоғыстырып келтіре отырып, болмыстың қыры мен сырын жан-жақты қамтыған, өшпес өнегелер қалдырған классик қаламгерлерге айнала алды. екі әдебиет алыбы да замандар бойындағы түркілік өмір, тіршілік тәжірибесінде қорытылған, әр заманның адамына да ғибрат беретін құндылықтар.

Әлемдік әдебиеттің асыл қазынасына қосылған, даналыққа толы бұл дастан Мәшһүрдің де, бүгінгі буын қазақ ақындарының да, келешек әдебиетке келер қаламгерлер қауымның да мәңгілік рухани қажетіне жарайтын көркемдік мүлік болып қала береді. Біз осы ұлы туындыны М. Көпейұлының шығармашылығымен бірлікте алып қарастырдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жәнібеков Ө. «Егемен Қазақстан» газеті, 21.07.1993 ж.
- 2 Байтұрсынов А. // кітапта: Бизақов С. Түбі бір түркілер /Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы:
- 3 «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000.-320 б.
- 4 Жұмалиев Қ. «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі», А., 1960. - 115 б.
- 5 Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. – Алматы: “Білім”, 2000. – 248 бет.
- 6 Шаяхметұлы Қ. Шартарап. Ғылыми жинақ. (филологиялық-контактология). – Семей-Новосибирск. Талер–Пресс, 2006. - 350 б.
- 7 Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 4 том. – Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. - 535 б.
- 8 Лотман М.Ю. Анализ поэтического текста (структура стиха). Изд. «Просвещение» Лен. отд. Л., 1972. - 89 б.
- 9 Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. – Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. - 436 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются проблемы и сравнения духовно-просветительской литературы в конце XIX и начала XX века, а также особое внимание уделяется отношению простого народа и власти того времени в поэме М. Конеева и Ж. Баласагуна «Кутты билик».

RESUME

This article is devoted to poetries of M. Kopeyuly which took place in literature at the end of the XIXth and the beginning of the XXth centuries. The author considers the writer's works connecting with the poem «Kutty Bilik» of Zh. Balasugany

ӘОЖ:82. 512. 122. 09

Р.С. Тұрысбек

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық
университеті, филология
ғылымдарының докторы,
профессор

Күрделі жанр жүйесі:туынды табиғаты мен тағдырлар талқысы (көрнекті қаламгер Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы туралы

Аннотация

Көрнекті қаламгер Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын арқау еткен бұл мақалада Арал проблемасы адам факторымен, өмір-тұрмыстың алуан сырларымен, табиғат құбылыстарының қатаң да күрделі тұстарымен өз ара байланыста беріледі әрі жан-жақты талданып, салыстырылып сөз етіледі.

Түйін сөздер: уақыт, кеңістік, көл – қара, көк – қара, ақ – басты, ақ – еспе, сары – басат, тас – түбек т.т

КСРО Мемлекеттік және Халықаралық М.Шолохов атындағы сыйлықтардың иегері Әбдіжәмил Нұрпейісов осы қатардағы көрнекті қаламгерлердің бірегейі болып табылады. Жазушы Әбдіжәмил Нұрпейісов өткен ғасырды – «Соңғы парыз» романымен қорытты. Халық өмірі мен Арал проблемасын, еңбек адамдары мен жекелеген кейіпкерлердің іс-әрекеттерін алуан көрініс, жан-жүрек толғаныстары мен тағдырлар талқысы, қилы көзқарастар эволюциясы арқылы да көркем де келісті сөз етеді. Кітап табиғаты мен құрылымы, кезең көріністері мен уақыт сырлары, өмір оқиғалары мен шындықтары, адам еңбегі мен тағдырлар талқысы бейнелі де бедерлі, серпінді де сенімді суреттелуімен ден қойғызады. Кітаптың рухани һәм тағылымдық қырлары, әсіресе адам мұраты мен өмір шындықтарына құрылған сюжеттік желілер, Арал проблемасы төңірегіндегі қилы көзқарастардың шынайылық сипат алуынан қалың көпшілік көркемдік көкжиегіне көтерілді. Шығарма алыс-жақын елдерге тез таралды. Ел тарихының сындарлы сәттерін суреттейтін реалистік туынды ретінде қабылданды.

Екі кітаптан тұратын туынды («Сондай да бір күн болған», «Сондай да бір түн болған») Арал тағдыры мен тағылымын, еңбек адамдары мен олардың өмір-тұрмыстарын, отбасылық һәм жақын-жуықтардың қарым-қатынастарын, уақыт пен кеңістік сипатын,

табиғат пен теңіздегі қиын да сындарлы сәттерді әр алуан салыстырулар мен шегіністер, қилы көріністер мен кейіпкерлердің көңіл толқындары, жан-жүрек тербелістері мен толғам-толғаныстары арқылы да кең көлемде көрсетеді [1].

Кітаптың басты мұраты мен көркемдік-рухани құндылықтары хақында айтқанда, алдымен ойға оралатыны – Арал тағдыры ұлттық мұрат пен елдік мүдде тұрғысынан баяндалып, алтын тамыр – ауыл мен оның қарапайым адамдарымен байланыс – бірлікте сөз етіледі. Оның өзі бірер кейіпкерлер төңірегінде топтастырылып (мысалы, Жәдігер, Әзім, Бәкизат т.б.), олардың еңбегі мен көзқарасын, қарым-қатынасы мен сыр-сезімдерін жан-жақты һәм сенімді суреттеу мақсаты айқын. Бұл тұста, сөз жоқ жазушы қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністерді, өмір оқиғалары мен шындықтарын уақыт бедерімен сәйкестікте суреттейді. Шағын отбасы мен бірер кейіпкердің өмір-тұрмыс суреттерін, қилы тағдырлар талқысын – Арал мәселесі төңірегінде жинақтап, Жәдігер – Бәкизат – Әзім төңірегіндегі көзқарастар қақтығысын, іс-әрекеттеріндегі табансыз да тиянақсыз сипаттарын, сыр-сезімдерін бейнелі бедерлейді. Олардың өмірі мен еңбегі, жастық кезеңі мен достық сырлары, ауыл мен Арал мәселелеріне қатысты көзқарастары әр алуан көріністер, түрлі шегіністермен табиғи өріс алды. Ұлттық мұрат пен тарих тағлымдары да, ел-жер жайы мен атамекеннің қадір-қасиеттері де, адам мұраты мен еңбек сипаттары да дархан дала мен телегей теңіздің өзіндік өзгешеліктерімен байланыста беріледі. Сол арқылы ауыл мен қала, дала мен теңіз, өмір мен еңбек мұраттары нақтылы көрініс, шынайы шындықтармен нанымды сипат алады. Ауыл мен Арал, адамдар мен тағдырлар, атамекен мен атақонысқа адалдық – жазушы еңбегінің жеңісі, кітап құндылықтарының басты белгілерінің бірі.

Атап өтер және бір жайт: Арал тағдыры – Жәдігер өмірі мен еңбегінен, әр алуан бағыттағы іс-әрекеттерінен, сең мен сергелдеңге толы жанкешті тірлік-тыныстарынан терең танылады. Аралдың айбыны мен айдынына қызығып, оны жеке мүддесі жолында саудаға да салып, соңынан сол үшін де сергелдеңге түскен Әзімнің айла-әрекеттері мен өмір шындықтарына негізделуімен мәнді. Отбасылық өмірге үстірт қараған, аналық парызын әйелдік желігі басқан – Бәкизаттың Жәдігер мен Әзімге қатысты көзқарас-қимылдарында, сағынышы мен сүйіспеншіліктерінде сенімсіз сипаттар да, сергелден тұстар да жетіп жатыр. Ең негізгісі, әрине жазушы аталған кейіпкерлерді жерлестік тұрғыдан жекелеп те, жүйелеп те сөз етеді. Жастық пен достықтарын да ауыл-қала, өмір-еңбек төңірегінде көрсетеді. Армия қатарында болулары, оқу орнына барулары да сенімді өріс алады. Отбасылық әрекеттерін, елдік мұрат пен еңбекке көзқарастарын, сүйіспеншілік жолындағы табандылықтары мен тұрақсыздық қырларын да жан-жақты ашады. Осы орайда, кітаптың құндылық қырларын асқақтата түскен белгі-бедерлердің бастысы:

Жәдігер-Бәкизат, Әзім-Бәкизат бейнелерінің өмір оқиғалары мен шындығының бел ортасында жүретін қызықты күндері мен қилы тағдырлары да ортақ, үндес болуы ауыл мен астана, Арал төңірегіндегі көзқарас-ұстанымдары да әртүрлі сипат алғанымен, түптің-түбінде соның жоғы мен мұнын, соры мен шерін де бірге көреді. Өмір тағдырлары да Арал төңірегінде тоғысады. Соңғы сапарлары да бір бағытта, бір мезетте аяқталады. Ең негізгісі, аталған кейіпкерлердің адам өмірі мен еңбегіне, өмір- уақытқа, өскен өңір мен қоршаған ортаға, Аралға қатысты көзқарас мұраттарынан жер мен көктей алшақтық та, жан-жүректі қозғар қатерлі де қимас сәттер көптеп кездеседі. Мұның бәрінен, әрине романдағы басты тақырып – Арал мәселесі, ондағы адамдардың тағдыр- талайы, сең мен сергелдеңге қатысты көзқарастар, өмірдің бұралаң жолдары шындық оқиғалар мен нақтылы жайттар арқылы жүйелі жеткізіледі. Авторлық ұстаным, тақырып табиғаты мен көркемдік мұраттар, шеберлік сабақтары мен тілдік мүмкіндіктер де ұнамды сипаттарымен көңілге қонымды ұялайды.

Осы тұста еске алар жайттардың қатарына – жазушы еңбегін, тақырыпқа адалдығы мен табандылығын, ел-жерге құрметі мен сүйіспеншіліктерін жатқызар едік. Кітаптың қайсыбір тұстарынан-ақ ауыл мен оның адамдарының еңбек пен кәсіптеріне берілгендігін, атамекенге адалдықтарын айқын аңғарар едік. Бұл айтылғандар, сөз жоқ кітап тағылымын, көркемдік-рухани құндылықтарын арттыра түседі.

Кітап хақындағы көзқарасын жазушы Әбіш Кекілбаев былай білдіреді: «Алғашқы сөйлемдерін оқығанда-ақ Нұрпейісовтің көзқанық әлеміне қайта оралғандай боласың. Таныс табиғат. Таныс орта. Таныс мінездер. Үлкен суреткерлердің қай-қайсы да осылай. Тәңір жаратқан ортақ әлемнің үстіне әрқайсысы өзі жаратқан жеке дара өз әлемдерін орнатып алады. Нұрпейісов те солай. Арал төңірегінен тағы кесек суреткер туып, ол да Арал туралы жазса, бәрібір Нұрпейісовтің Аралстанын оқырман көз алдынан қалтарысқа әкете алмас еді. Нұрпейісовтің Аралы кесек мінездер мен кесекті тартыстардың қорығы сияқты. Ондағы сирек кескін-келбеттің өзін ешкім қайта сомдай алмайтындай, Аруларының өзі ақпанның ақтүтек боранындай долы.

Момындарының өзі әлі атыла қоймаған жанартаудай дүлей. Арзымсыз қып суреттейтін алаяқтарының өзі басқаның ақсүйектеріне бермейтіндей сырбаздыққа, сарабалдыққа ие. Басқалар жазса, өңшең бір шабақтар жүзгендей айдын Нұрпейісов жазғанда ең кемі шортандар ғана ойнақ сала алатын тұңғыққа айналып қоя береді. Сарқылып қалды деп отырған шалшығының өзінен мұхиттың сұсын танысың. Туған табиғатқа деген осынша махаббат айнала тіршілікке деген терең көзқарастан ғана туындай алса керек. Шабақтың ойыны бір басқа, шортанның ойыны бір басқа шыға келеді» [1].

Кітап кейіпкерлерінің мақсат-мұраттары, өмір-тағдырлары соңғы сөзден айқын аңғарылады: «Жалпылай алсақ, үш дара тұлға деп үш адамымыздың жеке-жеке бастан кешіріп жүргендері де, бәрі бірігіп, бір-бірімен табысып, бірде кетісіп, бірге бастан кешіріп жүргендері де – бір тағдыр.

Өздерін өздері алдаусыратқан далбаса тағдыр. Адал жүріп, адал тұрып, абырой табам; адал жүріп, адал тұрып, ортаға жағам; адал жүріп, адал тұрып, туған жерімді гүлдетем; адал жүріп, адал тұрып, Аралды аман алып қалам. Бұл – Жәдігердің болмысы. Некелі жарынан бастап, көз таныстарының бәрі еңбек ері деп кекететін еңбек адамының болмысы. Адал жүріп, адал тұрып, дегеніме жетем деп жүргенде айдыны сарқылады, ағайын – аумағы жел қуған қаңбақтай жан-жаққа бытырап кетеді, еңбегі еш болады, нақұрыс бала сүйіп, опасыз жар құшады, ошағы ортаға түсіп, бейуақта беталды лаққан сеңнің үстінде бейнетпен жан тапсырады. Адал жүріп, адал тұрып, арам өледі. Оза шауып, бәйге алып, сұлуды құшам; Оза шауып, бәйге алып, атақ алам. Оза шауып, бәйге алып, абырой асырам; Оза шауып, бәйге алып, туған жерімді гүлдетем. Оза шауып, бәйге алып, ауылымның атын шығарам. Оза шауып, бәйге алып, туған халқымның атын шығарам. Бұл – атаққа тойымсыз айтулы ғалым Әзімнің болмысы. Оза шауып, бәйге алам деп, досын алдап кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп сүйген қызын құрбандыққа шалады. Оза шауып, бәйге алам деп, ағайын-тумадан алшақ кетеді. Оза шауып, бәйге алам деп өзі туған өлкені, өзі шомылған Аралды саудаға салады. Оза шапқызып, бәйге алғызып дәндеткен алдамшы құштарлық ақыр аяғында оның өзін ортаға жығады. Үйінен бездіреді. Күйінен бездіреді. Өлең төсегінен бездіреді. Қызметінен қуып шығады. Беті ауған жаққа лағуға пейіл қылады. Сүйтіп жүріп, баяғы еліне келеді. Баяғы ағайынға қауышады. Тастап кеткен қызына оралады. Жел айдаған қаңбақтай алабұртып жүріп, өзі құрбандыққа шалған Аралдың төсінен бір-ақ шыққанын білмей қалады. Өзі сатып кеткен досының кебін қалай бірге кигенін білмей де қалады. Ақыры тағы да қасындағы серіктерін тастап, бетімен лаққан сеңнен бейберекет қашып шығады. Теңіздегі сеңнен құтылғанмен өмірдегі сеңнен құтыла алар емес. Ертеңі – неғайбыл. Тусылмаған сергелдең. Тауыстырмаған далбаса. Бұл – қатарынан озып, жүлде алып, үздік туған

Әзімнің тағдыры. Ал екеуінің ортасындағы Бәкизаттың да бағын байлап жүрген сол баяғы далбаса үміт. Кешкені сергелден өмір» (Сонда).

Алғашқы кітаптың («Сондай да бір күн болған») бастапқы бөлігі ашық теңізге бет түзген – Ұзын қара кісінің соңындағы ізіне қараған сәтінен басталады. Әлгі адам сілбу ізден сыр тартып, әр алуан ойларға беріледі. Өз өмірі мен отбасының, еңбек пен тірліктің қайсыбір тұстарын да еске алады. Ұзын қараның табиғаты мен тағдырында, еңбек мұраттары мен өмірлік ұстанымдарында өзіндік өзгешеліктері бар. Оқу орнын бітірген соң, жас маман ретінде елге келді. Бәкизатпен он үш жыл отасты. Бала сүйді. Қыз өсірді. Ел алдында еңбек етті. Өсті, есейді. Жұрттың аузына ілінді. Жаны жадыраған, көңілі өскен тұстары аз емес-ті. «Қошамет те, қолпаш та көбейіп, табаны жерге тимей бара жатты». Майдангер балықшы әкесі өмірден өткен. «Ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын беретін ешкімі жоқ». Әкесінің немере інісі – Сары Шая да барды. Оның өзі көбінде елді дүр сілкіндіріп, өз ісінен өзі опық жеп жүреді. Бірақ өзі айтқандай, Жәдігерге – әке орнына әке, аға орнына – аға. Жалғыз жанашыры. Осының бәрін әлгі із еске салды. Өйткені: «ізі – өзінен, өзі – ізінен аумайды». Ашық теңізге бастаған да – із. Ақ қар, көк мұзда соңында сүйретіліп түскен сілбу із де сол. Ендігі бір сәт ізге көлеңке қосылды. Ол да бөтен емес-ті. Өзінің ізі мен көлеңкесі еді. Одан қашу мен құтылу қиын. Ал, бұған енді – «Берекесіз тірлік пен тәңірі берген ит мінез» және жабысты. Он үшін жыл отасқан Бәкизатпен арадағы қарым-қатынасқа да сызат осы тұста түскен еді. Бәкизаттың Астанаға баруы, Әзіммен кездесуі, бәрі- бәрі ой-санаға тыншу бермейді. Бәкизат бейнесі үйде де, түзде де көз алдында тұрды. Жастық кезеңі, отбасылық өмірі де жанын тербеді. Әсіресе, Әзіммен қарым-қатынастары көңілге көлеңке түсірді. Алға басқан аяғы кері қайтты. Ісі де оңалмады. Үй – ішінен де берекесіздік орын алды. Әлгі із бен көлеңкенің «ғайыптан пайда болуы» да жәйден-жәй емес еді. Тегінде, із бен көлеңке – Жәдігердің тағдыр-талайын ғана емес, өмір мен еңбектегі сипаттарын да, отбасындағы дағды-қалыптарын да, Әзім мен Бәкизатқа қатысты көзқарастарын да айқындайтын бірден-бір маңызды факторлардың қатарына жатады.

Жазушы із бедері мен көлеңке сипатына көп көңіл бөлу арқылы адам факторына, оның өмірі мен еңбегіне, жан әлемі мен көңіл толқынына зор маңыз береді. Із бен көлеңке – адам өмірі мен тағдырының жан-жүрекке түскен айнасы, жердегі таңбасы.

Жәдігер Бәкизатты көргенде, Әзімді еске түсіргенде, теңізге шыққанда балықшы ауылдарында (Көл – Қара, Көк – Қара, Ақ – басты, Ақ – Еспе, Сары – Басат, Тас – Түбек т.т.) болғанда, «шофер бала» - Қожбанмен арадағы әңгімелерде, тіпті өзімен-өзі қалған сәттерінде де жан – жүректі қозғаған, көңіл толқынын тербеткен мазасыз шақтардан босай алмайды. Өзі мен көлеңкесіне де осы тұста көзі түседі. Өйткені, «Өзінің өмірде ғана емес, осы үйде де жалғыздығын қатты сезді. Аңғал-саңғал үйде көңілі құрғыр құсаланып, аңдаусызда бір жерін сәл түртіп қалса да аңырағалы тұрған-ды. Абзалы, аш бол, тоқ бол адам жаны қашанда жетім ғой.

Төңірегін толып, кейде осылай қараптан- қарап жалғызсырайтын жетім кезің болады-ау! Әсіресе, сонда қиын». Мұндай көрініс- жайттар Жәдігер өмірінде жиі орын алды. Өзін-өзі ұмытқан, кінәлаған сәттері де болды. Жанға, жүрекке салмақ түсті. Ой-сананы мазалаған қызғанышы көп, сергелдені мол сәттер Жәдігердің Бәкизатқа жиі қол көтеруімен де астасып жатады. Бұл көріністердің соңы Бәкизаттың астанаға, Әзімге баруына «жол ашады». Осы тұста қайын енесі – кәрі қақсалдың да әсер-ықпалы сезілмей қалмайды. Теңіздің тартылуы да елге, отбасына кері әер етеді. Араларындағы екі бала да денсаулық жағынан көңілді алаң етеді. Өйткені, «екі баланың екеуі де ана жатырында індетке шалдығып кемтар боп туады. Әсіресе, он екіге қарап бара жатқан бұның дәл өзіндей денелі, ірі қара баланың тілі әлі дұрыстап шыққан жоқ. Ақыл-есі кем, ал екінші баласы... Бәкизаттың аузынан түскендей әппақ, әдемі қыз бала... бұл айналайын да сол қолы іштен үш саусағы кем туды. Бұған кім кінәлі? Құдай ма? Адам ба? Жоқ, әлде ант атқыр мына заман ба?

Ала-бөле бұның жеке басына түсіп отырған нәубет болса екен-ау. Әрілесе тек Арал өңіріне келген қасірет болса бір сәрі ғой. Онда неге көнбеген сорлы бас, құдайдың салғаны осы шығар дер еді де, бұған да шыдам жеткенше төзіп бағар еді. Ал мынау күллі қазақтың, қазақ халқының басына қара күн орнатқан, сұм заманның сұмдық зауалына айналып, етек алып барады. Әсіресе кеше Арал тартылып, ана жақта Семей, мына жақта Байқоңыр, ол аз дегендей Маңғыстаудың мидай жазық даласы мен Ақтөбенің қатпар-қатпар кәрі таулары, Орал мен Орданың шағыл құмдарына үсті-үстіне бомба жарып ұлан байтақ жер-су, ел-жұрт жаппай полигонға айналғалы бәрі бұл дүниеде қазақ татпаған у мен дерт қалды ма? Әне, жас ана құрсақ көтерсе үзірлі, кеміс бала туып, ұрпақ азып барады» [1].

Жәдігердің Сырдариядан оралған тұстағы – көк өгізді түсінде көруі мазасыз сәттеріне түрткі болады. Арал теңізінің тартылуы, көк өгіздің суды сарқып ішуі өмір оқиғалары мен көркемдік шындыққа сәйкестікте орын алады. Көк өгіз хақындағы түс – ұлттық мұратқа, халықтық таным – түсінікке сай беріледі. Оның өзі Жәдігердің – жаратылыс, табиғат туралы таным-түсінігіне қозғау салады. Ол аз болғандай – дарияға машинамен түсіп, одан да әуірімдеп аман қалады. Көк өгіз бен дарияға қатысты көріністер де ойын сан-саққа жүгіртеді. Ол ол ма, балықшылар ортасынан оралғанда Бәкізаттың қызын оқуға, өзі жолға шыққалы тұрғанының үстінен түседі. Бәкізаттың бойында өзгеріс бар: «Айт – тойға баратындай үсті-басын сәндеп киініп апты. Бәрі де анада демалыста болғанда астанадағы ателиеге тіккізген инеден жаңа шыққандай әдемі, сәнді киімдер».

Жәдігер Бәкізатты жолдан бөгегісі келді. Өзімен бірге болғанын қалады. Ары-бері айтып та көрді. Бәкізаттың ішкі ойын да әбден сезеді. Мұнда да енді қалатын, қызығатын жайттар жоқ еді. Ауыл көшіп жатыр. Теңіз тартылды. Жаңбыр жаумағалы да біраз жыл болды. Бұған анасының ел-жер, атақоныс хақындағы айтқаны, Сары Шаяның Әзім, билік турасындағы әңгімелері де негізсіз емес-ті.

Мұның бәрінен, сөз жоқ Жәдігердің Бәкізатқа деген сенімі мен сезімінен өзге күдік-күмәнді көбейтіп, сезікті жайттарға да бастады. Әзіммен байланыс, қатынастарын еске салды. Анасын, ел-жерді ойлады. Атамекеннің қадір-қасиетін, атақоныстың сыр-сипаттарын да назардан тыс қалдырмады. Бәрі бір: Бәкізат - Әзім әрекеттері алдынан шықты. Адымын аштырмады. Жан-жүрекке, ой-санаға тыншу бермеді. Оған да себеп жоқ емес. Жәдігер мен Әзімді көп нәрсе байланыстырады. Ортақ мұрат та, үндес тұстары да бар. Бірге болған, қатар жүрген кездері де көп.

Жәдігер мен Әзім бір ауылдың балалары еді. «Бұл осы екі жігіт екеуі түйдей құрдас еді; екеуі бір жылда туды; онжылдықты бірге бітірді; институтқа бірге талаптанды; бірақ екеуі де алғашқы экзаменнен құлап ауылға қайтып келді. Сол жылы екеуі әскерге бірге алынды; мерзімін өтеген соң, әскерден екеуі де бір жылда оралды; сонан ... иә, сонан былайғы өмірдің талай шырғалаңын бастан бірге кешкенді.

Тек кейін бақыт қуған бала жігіттердің өмір жолы екіге айырылып, институт бітіргесін ол – астанада қалып, бұл – «аралым, менің аралым» деп ауылға тартып отырды. Ол шырқап өсті. Оның өсетініне бұл күмәнданған емес. Баяғы бала кезде балықшы ауылдың күнге күйген қара сирақтарының ішінде ұзын бойлы ақ сары бала жұрт көзіне бұрын түсетін. Зейінді, алғырлығына сенгесін басқа балалардай сарылып отырмай, сабақты жүрдім-бардым оқитын. Есесіне екі бетінен от шығып тұратын әдемі ақ сары бала көп арасын киіп-жарып ән салатын жерде тартынбай - ән салды, домбыра тартатын жерде тартынбай – домбыра тартты. Балықшы ауылда үрдіс болмаған биге де бұйығы балалар бірінің тасасына бірі тығылып баспай қойғанда, ол қара көзі жайнап біріші боп шыққан-ды», «Институтқа түсерде бұл осы тұрған Алматыға тәуекелі эзер жеткенде ол Москваға жалғыз тартты. Бұл бірінші сабақтан құлап, анасы берген азғантай ақшасын қала көрген қу мүйіздердің сырасына сауғызып қайтып келсе, ол жарқылдап ауылда жүр. Ана қалтасы да, мына қалтасы да будақ-будақ ақша. Сол жылы ата-аналар

оқуға түсе алмай қайтқан балаларға ренжігенде: «өзіңдей Әзімге қарашы. Оқуға түспесе де ақшаны күреп қайтты», деп ұрысатын.

Әзімнің елге келуі ауылдағы біраз жйттарға тиек болды. Жәдігердің есіне Әзіммен бірге өсіп-есеюі, армияда болуы, студенттік күндері мен Бәкізатпен алғаш кездесулері, бәрі-бәрі түсті. Арал проблемасы да екі көзқарас тұрғысынан сараланды. Халықтың демографиялық ахуалы, балық шаруашылығын–мақта, күріш сынды тиімді іспен алмастыру жайы да баяндалды. Осы тұста Жәдігерге Бәкізаттың: «Сенен кетем,- деген өктем үні, соңғы шешімі де естілген еді.

Бәкізаттың: - Сенен кетем! – деген бір ауыз сөзі Жәдігерді таң қалдырмаса да өміріне қозғау салғаны, тағдыр талқысын күшейте түскені анық еді. Араларындағы отбасылық кикілжің, Әзімге қатысты әр алуан әңгімелер де көп жайды қайыра еске түсірді. Енесінің Жәдігерге күдікпен қарап, кекете сөйлеп-ақ Бәкізатты одан әлдеқашан алыстатқан-ды. Ең негізгісі, Бәкізаттың түпкі ойы: ауылдан – қалаға көшу, Әзіммен қосылу еді. Әзіммен келісімі, онымен бірге жолға шығуында себеп, сыр бар болатын. Өмір соқпағы, тағдыр талқысы теңіз үстінде үшеуін қайта табыстырды. Өмір мен табиғат заңы - Жәдігермен бірге Бәкізат пен Әзімді де сынға алды. Олардың мұз үстіндегі арпалысы, өмір үшін күрестері – адамдық сапасын да, сенім мен сезімге қатысты көзқарастарын, табандылықтарын да айқын аңғартты. Бәкізаттың: - Сенен кетем! деген екі ауыз сөзі Жәдігермен болған он үш жылдық отбасылық өмірді, араларындағы балаларды еске түсірумен бірге, одан туындаған тағдыр талқысын да, сең мен сезімнің сергелденді тұстарын да, мәңгілік махаббаттың мәні мен маңызын да жан-жақты көрсетті.

Жәдігердің ел-жұрт, сел мен теңіз туралы мың сан ойларын - Әзім мен Бәкізаттың бірге кететіні де бұзған-ды. Оны Сары Шая да, ел-жұрт та есіне салды. Ел, ер намысын да алға тартты. Сонда да теңізге жалғыз тартты. Анасын, балаларын есіне алды. Адам өмірінің мәні туралы ойға берілді. Жаратылыс пен табиғат үндестігіне, өмір мен өлімге, күнгей мен көлеңке хақында да түпкі сырды жайып салды. Өмірдің қуанышы мен қайғысын, дүниенің жалғандығын, у мен дертке толы тұстарын да өкінішпен еске түсірді. Адам мұраты мен өмір мәні, уақыт өлшемі де негізгі назарда болды.

Осы сәт Жәдігермен қоштасқалы - Әзім мен Бәкізат та келген-ді. Бәкізат баланы тапсырмақшы болған кешқұрым тұста қара дауыл мұзды қақ айырған-ды. Ақ түтек боран күшейген. Жәдігер болса, «алағай – бұлайғай кезеңде» өз-өзін іздеп әлек болады. Өмір сыны, тағдыр талқысы – оларға оңай тимейді. Өмір – тағдырын теңізбен байланыстырған Жәдігер өзі мен көлеңкесі арқылы «сыр – сұхбат» құрса, Әзім мен Бәкізат мұз үстіндегі сындарлы сәттерде сенім-сезімді аяқасты етеді. Өз өмірлерін, жан сақтау әрекеттерін алдыға шығарады. Артық-кем тұстарын ойлауға да мұршалары келмейді. Тегінде, Жәдігер басындағы, жан әлеміндегі өзгеріс-толқулар, Бәкізаттың баланы, Әзімді алға тартып, одан алыстай түсуі – Арал проблемасымен бірге ендігі жерде тағдырлар талқысын күшейте түседі. Көзқарастар қақтығысынан өзге жан-жүрекке түскен салмақ тым ауыр еді. Жәдігердің жанын жегідей жеген, жүрекке салмақ салып, көңілін алаң еткен – Бәкізат пен Әзімнің ашық күнде қол ұстасып, «жаңа өмірге аттануы» еді. Елге, жақын-жуыққа, отбасылық өмірге қара дақ салған, теріс сипат берген бұл көрініс – табиғат қарсылығы мен теңіздегі арпалысқа, өмір мен тағдырдың бетпе-бет ұшырасуына алып келді. Біздіңше, ауыл мен теңіз, мұз үстіндегі арпалыс – Жәдігердің жан әлемін айқара ашса, Әзім мен Бәкізаттың араларындағы жалған сенім мен ұшқары сезімді, баянсыз байланыс-бірліктерін аяқасты етеді. Адамдық іс-әрекеттің, әділеттіліктің үстемдігі де қиын кезең, қилы сәттерде биік бел-белестерден көрінеді. Қоғамның басты байлығы, қозғалушы күші – Адам екеніне көз және жетеді.

Ақиқатында, Адамнан ардақты, асыл не бар? Келесі кітап – «Сондай да бір түн болған» деп аталады. Осындағы алғашқы тарауда ақ түтек боран, қара дауыл, аспан асты-жер үсті азынаған жел мен өкірген теңіз, жарық пен көлеңке, өмір мен өлім арпалысы көркемдік шындықтар тұрғысынан баяндалады.

Өмір оқиғалары, адам еңбегі мен басты мұраттары да сенімді сипат алады. Автор табиғаттың асау да долы «мінезін» адам өмірі мен еңбегіндегі өзгерістермен қатар, салыстырмалы сипатта суреттейді. Әсіресе, Аралдың тартылуын, теңіздегі қозғалыс пен сен үстіндегі сергелдең сәттерді – Жәдігер өмірімен, Өзім мен Бәкизаттың байланыстары арқылы нанымды ашады.

Өзім мен Бәкизат боран мен дауылдан аман қалудың неше алуан айла-амалын жасап бағады. Өз өмірлерін де ауық-ауық естеріне алады. Жәдігер де осы тұстан көрінген еді. Оларды, ортақ жайттарды еске түсіріп, қылжаққа айналдырады. Өзімнің «ұлы жоспарын» қайыра есіне салады. Ақ мақталы егінді алқап, тың көтеру жайы, сапалы жетістіктер жөніндегі «асыл армандарын» да әзіл-әжуа етеді. Сын-мін ретінде атап көрсетеді.

Қатал табиғаттың сындарлы сәтіне қарамастан Бәкизат өткен өмірін есіне алып та үлгереді. Өзіммен кездесу, демалыс сәті бәрі-бәрі ойға оралады. «Әйел затын ғашығын сүйгені үшін жазғыруға бола ма?» деп те сыр-сезімге ерік береді. «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнағандай», Жәдігердің жігерсіз де табансыздығына Өзімді қарсы қояды. Өзіммен болған алаңсыз, әсерлі сәттерін, ақ қайыңды алқаптағы, тау етегіндегі қызық та қимас кезеңдерді жиі есіне алады. Өзімнің Арал ойпатынан тың игеріп, мақта егеміз. Ақ мақтаны – Ақ алтын деп бекер атамаған деген дәйексіз де негізсіз фәлсафасына сөзсіз сенеді. Оған деген сенімін күшейтіп, сезімін алдыға шығарады. Адамды, өмірді сезіммен өлшейді. Оның мәнін, салмағын сезіне бермейді.

Ал, Өзімнің елге бұл жолғы келуі тым жұмбақ-ты. Бүгін келіп, ертең кетем дегенді де сөз арасында айтып үлгереді. Оның келуі мен кетуі, яки «жер қозғалса қозғалмайтын – мырғам, маңғаз жігітке ұқсамады». Өзімнің елдегі еркіндігі, асты-үсті сөйлеуі, ішімдікке шектен тыс берілуі - өміріндегі өзгерісті, яки ісінің кері кетуін көрсетеді. Көңіл асқақтығын өмір мен табиғаттың тосқауылы жоққа шығарады. Өмір мен сендегі сергелдеңнен қатты опық жейді. Өмірдің – ұстаз, тәжірибе мектебі екеніне көзі жетеді.

Өзімге қосылу – Бәкизаттың әуелгі арманы болса да «бауырынан шыққан кемтар баланы көзі қиып қалдырғанын», ауыл әйелдерінің әңгіме-өсекке қарқ болғандарын бір сәт есіне алып үлгерді. Алайда, ар-ұятты аяққа таптап, Өзімнің соңына ереді. Ауыл – елдің қарсылығы, балалардың көз жасы оларды, әсіресе Бәкизатты ұзаққа апармайды. Мұз үстіндегі арпалыс, өмір – дүниеге ұмтылыс пен құштарлық тағдыр талқысы ретінде алдан шығады. Жәдігерге да жаны ашыды.

Өзімге де қол созып, бәйек болады. Өмір жолының бұралаң, табиғат заңының қатал да сындарлы болатынына да көзі жетті. Көңілі сенді. Артық-кем тұстары, жаза басқан сәттері, әсіресе, отбасының өмірі, «әйелдік әрекеттері» бәрі – баршасы көз алдынан өтті. Адал өмір сүрудің мәні мен маңызына да алғаш көз жеткізді. Отбасылық өмір, әйел-еркектің сенімі мен сезімі төңірегінде мың сан ойларға беріледі. Өмір, отбасының берік байланысы мен қымбат та қасиетті дінгек екенін толық түсінеді. Артық-кем тұстарын есіне алады. Әйелдің – ардақты да аяулы есім екеніне мықтап табан тірейді.

Романда Өзім бейнесіне де кең орын беріледі. Өзім әлемінде де еркіндік бар, «тереңдік» те жетеді. Биіктеген, аласарған тұстары да мол. Ол, әсіресе қаладағы өмірі мен қызметінен, адамдық іс-әрекеттерінен терең танылады. Кейінгі кезеңде Өзім өмірінің көлеңкелі тұстары қоюланып, қалындай түскен. Сөзі мен ісінде алшақтық байқала бастады. Арыз – шағым шектен тыс көбейген-ді. Үлкен үйге де ол себепті шақырылғанды. Оңынан ұрған жел де, өрлей жүзген қайық та бауырын тасқа соққан сәт еді бұл. Өзім өмірінің кері кеткен тұсы болатын. Жаза басқан, неден қателескенін ойлады. Артық ақыл адамға әрдайым көмектеспейтінін, ақыл мен айла серікке жарамайтынын, сезік пен секемге ден қоюдың қажеттілігін еске алды.

Бұдан басқа «... жақсылықтың жолы жіңішке; кедей кісіге мың дос аздық еткенде, бір дұшпанның көптік ететіні кәперінен шығып кетті; осы қазақ басқа қонған бақытты құсқа бекер теңемеген; үргедек құсты қаһарлы қол жиып, қару асынып жетпей –

ақ қолына шыбық ұстаған сотқар біреу «тәйт» десе де жетіп жатыр; кеше бір мықты ықыласы түскенде бере салған бақыт, сол мықты қаһарын тіккен күні қайтып алатын түбі бос шикі бірдеңе еді ғой; сен жазған соны да ұмыттың; жоқ, ұмытқан жоқ-ты, тек мына шіреніп отырған қырттардың алтын басындағы қор ғып, екі аяғының сарсылтып тұрғызып қойған қорлығы ызаңа тиді: бәрінен бұрын жаныңа сол батты; бірақ амал қанша, күштіге күл шаша ма; қолыңнан келсе, сен де бүйедей бүржиген немелерді отырған жерінен тұрғызбай үстіне үйдің төбесіне құлата салар едің; ондай күдірет болмағасын, тым құрыса, бұлардың алдында бас игісі келмеді де, қырсығы ұстап кекірейіп алғаны рас; кіріптар боп тұрып менменсіген қикарлық кімге ұнасын».

Өзімнің бойында адамдық істен гөрі әділетсіз әрекеттер басым болды. Өктемдік пен озбырлық қатар өріс алды. Сөзі мен ісінде байланыс болмады. Ескі көзқарас, қасаң қағидадан ұзап шыға алмады.

Ол бюрода да жоғары жақты мадақ сезімге бөлеп, әсіресе Мәскеуге мақта керек, - деп табандап тұрып алды. Теңіз табанынан су қашқанын, Арал аспаны мен өңірі әппақ ақ шаңдақ пен тұзға тұншыққанын, адам мен оның ұрпағына бұрын-соңды көрмеген алапат індет келгенін ашық айтты. Алайда, ұжымның екі көзқараста болуы, су картасының зиянды тұстары мен қызметкердің өзінен биік болмауын қалады. Енді кері әсер етті. Өмір мен іс-әрекеттерінде алшақтық байқалды. Өктемдік пен менмендік таразыға түсті. Өмір мен еңбектегі үйлесімсіздік айқын аңғарылды.

Осы көрініс, сәттер Өзімнің ақ түтек боранға тап келгенде, теңіз үсті мен жел өтінде тұрғанда да есіне түсті. Адам мұраты, өмір мәні мен тұрмыс сәні турасында да ойға берілді. Құрылысшы ағасын үлгі етті. Жастар жайлы, ұл-қыз туралы таным- түсінігіне де мән берді. Ағасының көп ақылдарының бірін есіне алды: «- Өз әйелің сұлу болғаннан гөрі өзгелерлің әйелі сұлу болғаны дұрыс».

Өзімнің мұз үстіндегі халі де тым аянышты, мүшкіл еді. Әлсіреп, қалжырағанының үстіне өзінің неге кінәлі екенін есіне алып та үлгерді. «Партиядан шығарды. Жұмыстан босатты. Астананы тастады. Астанадағы үй-күйін тастап, екі қолын төбесіне қойып беті ауған жаққа тентіреп кеткенде, алдынан тағы да қаһарын төгіп қарын, боранын, қара дауылын қаптатып несі бар». Өзім өмір сынын, тағдыр талқысын осылай еске түсіреді. Қолмен жасаған қиянаты алдынан шығады. Өмірге өзгеше қарайды. Өмір өз қолында екеніне де көз жеткізеді. Бәрінен де адам мен оның еңбегі биік те еңселі екенін мықтап түсінеді.

Өзім мен Бәкизат бір-біріне мұң шаққан сәттері де жиілей түседі. Кездескен, сырласқан сәттеріне де еркін енеді. Жәдігердің қайта оралып, оларды далаға шақыруы, Өзімнің бораған қар мен үскірік желге тап келуі – олардың арасындағы бұрыннан бар кереғар жайттарды еріксіз еске түсірген-ді. Өмір жолы бұралаң болғанымен, одан қашып құтылу қиынның қиыны. Өзім мен Бәкизат әрекеті осыған келіп саяды. Олардың теңіз үстіндегі, сендегі сергелдең сәттері – адамдық іс-әрекеттерінің таразыға түскен, өмір-тағдырдың талқысына тап келгенін айқын байқатты.

Жәдігер мен Бәкизаттың ақ түтек боранда, мұз үстінде жағалауға асығуы, қасқырға тап келіп, өткен күндерді қайыра еске алулары, көмекке келген ұшқыштар, Барса-Келместің арғы-бергі кезеңдері, бәрі – баршасы қысқа қайырымдар, шегіністер арқылы беріледі. Әсіресе, Арал мен Адамдардың тағдыр-талайлары, Жәдігер – Өзім – Бәкизаттың өмір мен еңбектегі, тұрмыстағы іс-әрекет, сыр-сипаттары терең танылады. Қос кітаптың соңғы бөлігі, ондағы өмір шындықтарының көркемдік шешімі – Адам тағдыры мен Арал мәселесіне келіп саяды. Кітаптағы ауыл-қала көріністері, қарапайым еңбек адамдарының тұрмыс-тіршіліктері, отбасылық өмір мен жақын- жуықтардың қарым-қатынастары, бәрі-баршасы таныс көрініс бола тұра басты тақырыпты жан-жақты байытып, биіктете түседі. Ал, Арал тағдыры – әлемдік мәселе болса, оның төңірегінде өмір сүріп, еңбек етіп жатқан адамдар, әсіресе Жәдігер сынды кейіпкердің ел-жер, туған өңір төңірегіндегі қимыл-әрекеттері кім-кімді де бейтарап қалдырмайды.

Ауылдағы отбасылар саны азайып, жан-жаққа көшіп жатқан тұста Жәдігер атамекен, атақоныс деп табандап тұрып алады. Атакәсіпке, ел-жерге адалдық танытады. Осы жолда кедергіге де тап болады. Кемшіліктерге де жол береді. Ақиқатында, Жәдігердің жан-дүниесіне тереңдеп енер болсақ, атамекенді – алтын бесік санап, атакәсіпті - өмір арқауы етеді. Адамдық істі ардақтап, оған адалдық танытады. Жазушының өзіне жүгінсек: «... адам қандай жағдайда да адамгершілікті сақтап, адам боп қалу ләзім емес пе?» [2].

Жәдігердің өмір-тағдырының тұрлаулы, сергелдеңге толы сәттері шектен тыс көп болғанымен, елдік мұрат-мүддеге адалдығы мен табандылығы оның бейнесін де, еңбегін де жарқырата көрсетеді. Өмірдің басты өлшемі – адам мен оның еңбегінің асқақтығында болса, ол – Жәдігер бейнесі арқылы биік белеске көтерілген.

Қалың көпшілік есінде осы қалды.

Қос кітаптың құрылымдық жүйесі, ондағы өмір оқиғаларының шындық жайттарға негізделіп, ортақ мұраттар төңірегінде өріс алуы – тақырып табиғатын, тағдырлар тағылымын терең танытады. Дөңгеленген дүниеге, жалпақ жұртқа Арал аймағын, телегей теңіз болып танылған кең өлкенің сусыз-нусыз күйге енуі, оның орнына ақ мақтадан мол өнім алуды көздеген өктем де озбыр топтың алуан айла-амалға толы қилы әрекеттері, сен мен оның үстіндегі сергелдеңге түскен тағдырлар талқысы, дала – табиғаттың, алапатты-аласапыранды, сұрғылт та сындарлы сәттері сөз жоқ туынды табиғатын бейнелеп-бедерлеумен бірге, көркемдік-рухани қырларын да арттыра түседі. Дала-табиғат суреттері, атамекен мен атақоныстың қадір-қасиеттері, ауыл адамдарының өскен өлке, туған жер төңірегіндегі толғам-толғаныстары т.т. өзіндік өзгешеліктерімен, қарапайым көріністерімен есте қалады. Адам мұраты, өмірі мен еңбегі асқақтай түседі. Өмір шындығы алдыңғы кезекке шығады. Өйткені, «... қашан да көркем шындықтың негізінде өмірлік шындық жатады» [3].

Жазушы еңбегі мен шығармашылығынан байқалар басты белгілердің бірі – қаһарман әлемінен көрініс береді. Кітаптың қайсыбір тұстарынан көрінген кейіпкерлерді ұмыту мүмкін емес. Адамдық келбеті, еңбек мұраттары, жүріс- тұрысы, қимыл-қозғалыстары, бәрі – баршасы есте қалады. Ой-санадан берік орын алады (мысалы, Жәдігер, Өзім , Бәкізат). Эпизодтық көріністерден көрінетіндердің өзін ұмыту қиын (Сары Шая, Кәрі қақсал, Көткеншек Көшен, Сары Иван, «шофер бала» - Қожбан т.б.).

Бұл тұста ойға оралар басты жайттардың бірі – қаламгер негізгі тақырып пен өзекті мәселелерді елеп-екшеп, көркемдік қабылдау мен қорытулардан соң-ақ кейіпкерлер жүйесіне мықтап ден қояды. Қайсыбір кейіпкерді де бүге-шігесіне дейін танып-таразылап, жүріс-тұрысын, кәсіп-дағдысын, ой-сөз жүйелерін негізгі оқиға, қимыл-әрекеттер төңірегіне жинақтайды. Әлгіндегі кейіпкерлердің әрбірі де өзіндік өзгешеліктерімен, әсіресе ел-жер, өмір-тұрмыс, еңбек хақындағы көзқарас мұраттарымен даралана түседі. Бұл ретте, жазушы туынды табиғатына қатысты әуелгі мақсат-мұраттарын, көркемдік-рухани һәм философиялық- эстетикалық нысанасын кейіпкерлер жүйесі арқылы бейнелі де бедерлі, жүйелі жеткізуді алға қойғаны анық. М. Әуезовше айтсақ: «Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол ырыс... Ойдың көпшілігі жұрт айтқан ой болуы мүмкін, бірақ соны басқаша түрде атай білудің өзі қасиет» [4].

Кітаптың қайсыбір бөлігінен де ауыл мен қала көріністері қос ағыстай арна алады. Алыс ауыл өңірі – Жәдігер төңірегінде кең өріс алса, қалаға қатысты көріністер - Өзім айналасында айқын байқалады. Шығарма ауыл-қала хақында емес, әрине. Алайда, өмір оқиғалары мен шындықтары – Ауыл мен Қала байланыстары арқылы беріледі. Ондағы адамдар, әсіресе Жәдігер – Бәкізат – Өзім төңірегіндегі қатынас пен қақтығыстар – Арал төңірегінде өріс алады. Айталық, Жәдігер Арал мәселесін – атамекен мен адамдар төңірегінде танып- таразыласа, Өзім Аралдың екінші тынысын – мақталы алқапқа, алтынды аймаққа айналдыру арқылы көрсетеді. Екі адам, екі көзқарас – Арал тағылымы мен тағдырын сан-саққа жүгіртеді. Жәдігер – атамекен мен атакәсіпке мықтап табан

тіресе, Әзім ақ мақтаны аңсап, «кемел келешекті» көздейді. Кітапта бұл жайттар алуан әрекет, қилы көзқарас, түрлі тартыстар арқылы беріледі. Ұлт мұраты, ел тағдыры, атамекен орны кеңінен көрініс береді. Ең бастысы, әрине ұлттан асқақ, адамнан қымбат, елден ешкім үлкен емес,- деген асыл мұрат айқын аңғарылады.

Шындық жүзіне қарасақ, Жәдігер ұстанымы – адам мен ондағы еңбек адамдарының күнделікті өмір шындықтарына негізделсе, Әзім көзқарасы – күдік-күмәнімен де, ғылыми негізсіздігімен де көңілге қона бермейді. Сол үшін де еңбек ұжымынан қарсылық-кедергілерге кезігеді. Өмір – тағдырдың да талқысына тап болады. Әсіресе, қатал табиғат сыны, теңіз үстіндегі жанталас әрекеттер Әзімнің адами әлемін «айқара ашты». Адам факторы, өмір мәні, еңбек мұраты турасындағы үстірт те тиянақсыз, негізсіз көзқарас-танымының тас- талқаны шықты. Қоғам-кезең, өмір-уақыт туралы «асыл ойлары» да қысқа, баянсыз болды.

«Қоғам оңалмай, адам оңалмайтыны» (А. Камю) осы реттен еске түседі.

Романның бастапқы бөлігінен соңғы сәттеріне дейінгі желісі мен жүйесінен, арқауы мен арнасынан бір сәтте босамайтын басты тұлғалар – Жәдігер – Бәкизат – Әзімнің өзіндік өзгешеліктері бар. Бірінсіз-бірі анық та, қанық та көрінбейді. Туынды табиғаты, идеясы мен мазмұны – үштік тұлғалар төңірегінде өріс алады. Атамекен, Арал, Махаббат – Жәдігер – Бәкизат – Әзімнің арман-аңсарларын да, еңбек мұраты мен сенім-сезімдерінің де басты арқауы. «Қан мен Тердегі» сюжеттік желі – Еламан – Ақбала – Тәңірберген төңірегінде дамыса, «Соңғы парыздағы» - Жәдігер – Бәкизат – Әзім арасындағы қарым- қатынас, бақыт пен баянсыздық, сенім мен сезім иірімдері ауыл мен қала, дала – табиғат төңірегіндегі мұз бен теңіздің толқынында өтеді. Тегінде: «Суреткер образбен ойлайды. Былайша айтқанда, нағыз жазушының философиясы оның шығармасында тікелей баяндалмайды, түрлі образдар арқылы ашылады. Маңдайы ашық, мерейі үстем һас шебер суреттердің жай көп жазушыдан артықшылығын танытар да осы тұс. Сәтті образ – сәтті шығарманың ең бірінші белгісі» [5]. Ақиқатын айту керек, жазушы шығармашылығында тақырыпқа адалдығы, қайсыбір мәселені де кең көлемде қозғайтыны, үлкен-кіші кейіпкерлерінің өзі орын-орындарында тұрғандықтан, табиғилығымен есте қалатыны, айнала-әлемді, алуан көрініс-суреттерді өмір шындығы мен оқиға өріміне сәйкес қолданатыны, ел-жерге қатысты атау-ұғымдарды бүге-шігесіне дейін танып-түстейтіні айқын аңғарылар еді. Бұл, әсіресе аталмыш романдағы – Арал мәселесін, оның арғы-бергі тарихы мен тағдыр-талайын, атамекен мен адамдар еңбегін, ел-жердің қадір-қасиетін көрсететін тұстарда терең танылады. Теңіз бен табиғат, адамдар мен тағдырлар талқысы, көзқарастар эволюциясы, бәрі-баршасы – Арал теңізі төңірегінде табиғи өріс алады. Өмір шындықтары, уақыт пен кеңістік ара қатынастары да нанымды ашылады. Ең негізгісі, әрине адам өмірі мен еңбегі, мақсат-мұраттары елдік мәселелермен, уақыт шындықтарымен сабақтастықта суреттеледі.

Бірінші, екінші кітаптар көлем жағынан өзара теңдес болғанымен, оқиғалар дамуы мен шындығынан, кейіпкерлер жүйесі мен іс-әрекеттерінен шапшаң да шымыр тұстарының барын байқауға болады. Алғашқы кітапта балықшылар өмірі, ел-жер жайы, Жәдігер – Бәкизат төңірегіндегі отбасылық әрекеттер кеңінен көрінсе, келесі кітапта теңіз бен табиғаттағы құбылыстар, сең мен сергелдеңге түскен тағдырлар талқысы, адам мұраты мен өмір мәні жан- жақты ашылады. Адам факторы алдыңғы кезекке шығады. Өмір өлшемі, уақыт тынысы терең танылады. Өмір құбылыстары мен кезеңдік көріністермен бірге адам мен табиғат арасындағы байланыс-үндестікке үлкен мән беріледі. Сол арқылы адам әлеміне үңілу, жан-жүрек сырларына, көңіл толқындарына ден қою мақсат етіледі. Айнала-әлем, өмір оқиғалары мен шындықтары – адам мұратына негізделеді. Адам өмірі мен еңбегі – бар асылдан да биік, қастерлі саналады. Әлемнің әміршісі, қоғамның байлығы ретінде де зор маңызға ие болады.

Алғашқы кітаптың соңындағы: - Баланы тапсырамын, - деген Бәкизаттың, немесе:

Біз кетіп барамыз... Өз басым сезімнің жетегіне еріп, қызғаныш деген пәлеге құл болуға қарсымын... Бар болғаны сенен өзімнің бергенімді қайтып алдым, - деген Әзімнің әмірлі, өктем үнінен Жәдігерді кінәлау мен мұқату жіті көрінеді.

Ал, екінші кітаптың соңында Бәкизат «кіп-кішкентай сұр торғайға» сыр ашады.

Шырылда! – деп үн қатып, келешек күндерге үміт артады. Құс – ғұмыр – жаңа өмір мен уақыттың бедерлі белгісіндей есте қалады.

Өмір оқиғалары мен шындықтары тағдырлар талқысымен тиянақ тапқанымен, Құс-ғұмыр жаңа күн, өзгеше уақыттың барын байқатады. Жаңа әлем ашылып, өзгеше өмір басталғанын да айқын аңғартады. Өмір шындығының жаңаша бағыт алып, көркемдік шешімнің соңы сипаттарға ие болуы – ұнамды құбылыстар қатарына жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы. 1999. – 436 б.
- 2 Шындықтың аты – шындық. – «Жас Алаш», 2006. – 213 б.
- 3 Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы. Жазушы, 1986. – 317 б.
- 4 Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 20 том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 298 б.
- 5 Шаймерденұлы Е. Әбдіжәміл әлемі. – «Нұр – Астана», 2006. – 116 б.

РЕЗЮМЕ

В статье, написанной по сюжету романа Ә. Нұрпейісова «Соңғы парыз», анализируется человеческий фактор в Аральской проблеме, показаны сцены бытовой жизни и их связь с природой.

RESUME

In the article which is written on the plot of the novel «Соңғы парыз» by A.Nurpeyissov, the author describes the human factor of the Aral problem, different secrets of everyday life, various judgment and comparison of the complicate sides of the natural phenomena.

ӘОЖ 37.016:811.512

А.Б. Шормақова

Еуразия гуманитарлық институты, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ. Кемеңгерұлы еңбектеріндегі сөзжасамды оқыту мәселесі**Аннотация**

Мақалада тілші-әдіскер ғалым Қ. Кемеңгерұлының қазақ тілін оқыту әдістемесіндегі ең маңызды бағыты – тілдегі сөзжасам және сөз жасаудағы қосымшаның қызметін оқыту тәжірибесі сөз болады.

Түйін сөздер: «словообразующий фермент», жұрнақтардың қызметі мен мағыналық ерекшеліктері, сөз тудырушы (словообразовательные) және сөз түрлендіруші (словоизменительные) жұрнақтар, жұрнақтардың сөзге үстейтін мәні.

Қошке Кемеңгерұлы еңбектерінде қазақ тілінің сөзжасамы мен сөз жасаудағы қосымшаның қызметі туралы сөз болады. Қ. Кемеңгерұлына дейінгі П. Мелиоранский, М.Терентьев еңбектерінде сөз тудырушы жұрнақтар жалғанатын сөз «түбір» деп аталса, Қ. Кемеңгерұлы «түбір» сөзімен қатар «негіз» атауын да қолданады. Н. Ильминский еңбектерінде «окончание», М. Терентьев, Қ. Кемеңгерұлы «суффикс» деп атағанын зерттеуші О. Жұбаева көрсетеді [1]. Сөз тудырушы жұрнақтарды «словообразующий фермент» деп атаған.

«Қазақша-орысша тілмашта» да, «Қазақ тілінің грамматикасы» атты оқулықта да, «Жауропалықтарға арналған оқу құралында» да қазақ тілінің жалғамалылық (аглютинативті) қасиетіне байланысты жұрнақтардың сөзге үстейтін мәндерін, реңктерін түсіндіріп отырған. Қ. Кемеңгерұлының Ташкентте аспирантурада оқыған кезде диссертациясының тақырыбы да осыған қатысты болғаны анықталды. Бұдан ғалымның аталмыш тақырыпты ұзақ, әрі тыңғылықты түрде зерттегенін көреміз. «Қазақша-орысша тілмаштың» алғы сөзінде: «В данное время, в связи с переводом научных книг, у нас сильно идет словообразование. Чтобы не оставить своих читателей в недоумении при встрече новых производных слов, имеющих

основу в словаре, мы сочли неизлишним определить значение суффиксов, употребляемых в казахском языке», – деп [2], қазақ тіліндегі жиі кездесетін жұрнақтардың мағынасын ашады. Қ. Кеменгерұлы жұрнақтардың қызметін анықтауда өзіндік тың зерттеулер жүргізіп, жұрнақтарды оқытудағы басты қағидағарды көрсетіп отырған:

а) жұрнақтардың қызметіне ғана мәні беріп қоймай, олардың мағыналарын, түрлі реңктерін түсіндіріп отырады. Ал өзіне дейінгі зерттеушілер жұрнақтардың етістіктен зат есім немесе сын есім тудыратынын ғана айтып, олардың мағыналық ерекшеліктерін сөз етпейді.

ә) басқа зерттеушілер жалаң жұрнақтарды ғана сипаттаса, Қ. Кеменгерұлы жалаң жұрнақтармен қатар -шылық, -аған, -қыш, - малы, -мпаз, -мсақ, -ынды, -ушы, -уыш сияқты құранды жұрнақтарды да қамтиды.

б) Қ. Кеменгерұлы араб-парсы тілінен енген -қор, - қой, -паз сияқты жұрнақтардың негізгі мәнін талдап көрсеткен. Бұл өзіне дейінгі зерттеушілер еңбектерінде кездеспейді.

в) өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектерінде жұрнақ ретінде көрсетіліп келген ғана, ғой демеуліктерін Қ. Кеменгерұлы жұрнақ ретінде танымайды. Мысалы, П.М. Мелиоранский, И. Лаптев еңбектерінде ғана, М. Терентьевте ғой (сенікі ғой) демеуліктері жұрнақ ретінде түсіндірілген. Г.В. Архангельский құрастырған «Грамматикада»: «ғана образует уменьшительные имена прилагательные (тарғана, кішкене)», - деп берілген [3].

1929 жылғы емле конференциясында сөйлеген сөзінде Қ.Кеменгерұлы қой, ғана демеуліктерінің емлесіне тоқтала келіп, түбірге кірігіп, үндесе алмауына байланысты аталған көмекші сөздерді бөлек әрі бір түрде ғана (қана, қой) жазу керектігін айтады. Демек, бұл демеуліктерді жұрнақ ретінде қабылдамаған, Грамматикада» оның сөз тудырушы жұрнақ ретінде берілуі – Г.В. Архангельскийдің тарапынан енгізілген толықтырулардың бірі деп ойлаймыз.

г) дара немесе көп мағыналы жұрнақтар Қ. Кеменгерұлы сипаттамасында: -лы, -лас, -қор, -қой, -ақ, -аған, -ш, -қ, -қын, -мпаз, - мсақ, -н, -нды сияқты жұрнақтар дара мағыналы аффикс ретінде берілсе, -лық, -дай, -с, -қыш, -қыр, -ма жұрнақтары көп мағыналы аффикстер ретінде түсіндіріледі. Мәселен, зерттеуші -дай/-дей жұрнағын: -величина и подобие качества (таудай); приблизительное количество (бестей); уменьшительное (кішкентай); ласкательное (ағатай); годность (жегендей); достоинство (қарағандай) түрінде түсіндіреді.

ғ) жұрнақтардың өзара мәндес, омонимдес болып келетінін ажыратып көрсеткен. Мысалы, -қыр// -қыш, -шак// -ғақ жұрнақтарын мәндес (синоним) қосымша ретінде көрсетсе, -ы (қалмақы - байы), -қ (тесік - тотық) жұрнақтары омонимдес болатынын, осы жұрнақтардың (- ы/-і, -к/-к) қатысуымен есім сөздер де, етістіктер де жасалатынын байқаған.

д) жұрнақтардың қос қызметтілігін де өзара ажыратып, оның өзіндік ерекшелігін сипаттап береді. Қ. Кеменгерұлының көрсетуінше, омонимдес жұрнақтардың екеуі де сөз жасауға қатысса, қос қызметті жұрнақтар бірде сөз тудырады да, бірде форма тудырады. «Оқу құралында» қос қызметті қосымшалар ретінде -шы/-ші, -дай/-дей, -ма/-ме жұрнақтарын көрсетеді. Сонымен қатар ғылыми-орфографиялық конференциядағы сөзінде Қ. Кеменгерұлы -шы/-ші жұрнағының түрлі мәні барын, яғни сөз тудырумен қатар барсайшы сияқты сөздерде келетінін (-шы имеет тройкие функции – Қ.К.) деп бірдей жұрнақтардың қай кезде омоним, қай кезде көп қызметті қосымша болатынын пайымдайды. Қ. Кеменгерұлының тұжырымдарын әрі қарай тереңдеткен зерттеуші Қ. Шаяхметов болды. Оның «Двухфункциональные аффиксы в современном казахском языке» (1973) атты еңбегі мен осы тақырыптас мақалаларында [4] айтылған.

е) Қ. Кеменгерұлының сөз тудырушы жұрнақтарды мағыналық топтарға жіктеп көрсетуі, басқа зерттеушілерде кездеспейді. Мысалы, жұрнақтардың мағыналық түрлерін

келесідей топтастырған: белгілі бір кәсіп иесін білдіретін жұрнақтар: -шы, -гер; құралдың атын білдіретін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: -уыш, -к, -ғы; істің нәтижесін көрсететін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: -ақ, -н; адамның белгілі бір іске бейімділігін білдіретін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: -мсақ, -аған, -шақ, -ғақ, -шыл, -мпаз; істің атын, түрін білдіретін жұрнақтар: -қын, -ма, -мақыл, -у, -с, -ш, -к, -мал; жанды заттар үшін шеберлікті, бейімділікті, жансыз заттар үшін ыңғайлы құрал-аспап атауын білдіруге жұмсалатын жұрнақтар: -қыш, -қыр.

ж) өзіне дейінгі еңбектерде жұрнақтар жалғанатын сөз түбір деп аталып келген болса, Қ. Кеменгерұлы «түбір» сөзімен қатар «негіз» (основа) атауын да қолданады. П.М. Мелиоранский, М. Терентьев, И. Лаптев еңбектерінде тек «түбір» (корень) сөзі ғана көрсетілген. Ғалымның негіз деп қолдануы бұл жұрнақтардың бірінің үстіне бірі жалғана алу қызметімен байланысты болса керек. Мұндай жағдайда (білімділік, етікшілік) сөз мағынасын соңғы жұрнаққа қарап ажырату керектігін ескертеді. Ендеше, Қ. Кеменгерұлы жаңа сөздің үнемі түбірден ғана емес туынды түбірден де жасалатынын ескеріп, «негіз» атауын қолданған сияқты. Бұдан басқа жаңа сөз жасауда тек жұрнақтар ғана қызмет атқармай жеке сөздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы да жасалатындығын өз зерттеулерінде айтып өтеді.

Етістіктен есім туғызатын жұрнақтардың мәнін түсіндіруде А. Байтұрсынұлы сол мәнді білдіре алатын жұрнақтардың басын қосып, жинақтауға тырысса [5], Қ. Кеменгерұлы әрбір жұрнақтың түрлі реңктерге ие болуына байланысты нақтылай саралап жіктеп беруге ұмтылған. Ғалым жұрнақтарды қандай сөз табына жалғануына байланысты зат есімнен туған, сын есімнен туған, сан есімнен туған, етістіктен туған сөздер деп топтастырып, әрі қарай дамыта түсіп, есімдерден есім тудырушы жұрнақтар, етістіктен есім тудырушы жұрнақтар, есімдерден етістік тудырушы жұрнақтар, етістіктен етістік тудырушы жұрнақтар деп, жаңа жасалған сөздің қай сөз табына қарай өзгеруін қоса көрсетіп отырады да есім туғызатын жұрнақтардың ең басты, негізгі мәндерін де, қосымша түрлі мәндерін де қамтуға тырысқан.

Г.В. Архангельский құрастырған кітапта етістіктен етістік тудырушы қосымшалар ретінде көсемше (-а/-е/-й, -ып/-іп/-п, -ғалы/-гелі), есімше (- ар/-ер/-р, -тын/-тін, -ған/-ген, -ушы/-уші) жұрнақтарымен қатар сабақты етіс, беделді, ырықсыз, ортақ, өздік етіс жұрнақтарын, сол сияқты -қыр/- кір, -қыла/ - кіле, -ңқыра/-ңкіре, (-ған)сы/(-ген)сі сияқты қосымшалар да қарастырылған. Яғни, сөз тудырушы жұрнақтардың қатарында сөз түрлендіруші жұрнақтар да берілген. Кітаптың алғы сөзінде Г.В. Архангельский: «При составлении мною особенное внимание было обращено: на отдел приставок (суффиксов), имеющих большое значение в словообразовании казакского языка (как языка агглютинирующего)», - деп, өз тарапынан өзгерістер мен толықтырулар енгізгенін айтады. Сондықтан да Қ. Кеменгерұлының етістік тудырушы қосымшалардың мәні мен қызметі туралы танымын көрсетуде негізінен, «Оқу құралындағы» жіктеуіне сүйендік.

«Оқу құралының» соңында берілген «Производство глаголов» деген кестесінде көсемше, есімше, етіс, сыпат (-қыла/-кіле, -ңқыра/-ңкіре) жұрнақтары етістіктің сөз тудырушы қосымшалары ретінде көрсетілмеген. Яғни ғалым етістіктен етістік тудыратын қосымшалардың қатарына (- ған)сы/(-ген)сі, -қыр/-кір жұрнақтарын ғана береді. Бұл жерде де Қ. Кеменгерұлы өз тарапынан -қыр/-кір, (-ған)сы/(-ген)сі, -сыра/-сіре, - ы/-і сияқты етістік тудыратын қосымшаларды қосқан. А. Байтұрсынұлы зерттеуінде өздік, ортақ, сабақты, салт, өзгелік, беделді, ырықсыз, дүркінді, өсіңкі етіс түрлері етістіктен етістік тудырушы жұрнақтар ретінде қарастырылса, Қ. Кеменгерұлы етіс жұрнақтарын етістіктің сөзжасам қосымшаларының қатарында атамайды.

Қ. Кеменгерұлы етістік тудырушы жұрнақтардың зат есім, сын есім, үстеу мен етістікке жалғануын, етістік тудырушы жұрнақтардың үстемелене келіп, құранды жұрнақ түзуін (-лан/-лен, -шыла/-шіле, - сыра/-сіре, -ғансы/-генсі) қарастырған.

Етістік тудырушы қосымшаның ең негізгі мағынасын анықтауға тырысады. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, түбір өзгеріссіз қалып, оған жалғанған қосымшаның қандай мағына үстейтінін көрсетеді. Сол арқылы түбірдің қосымша немесе жаңа мағынасын оқушы өзі айыра алатындай деңгейге жеткізуге тырысады. Түбірді жекелеген мағыналық топтарға бөлмей-ақ, оның зат есім, сын есім, етістік т.с.с. болып келуін басты назарда ұстайды. Сонымен қатар Қ. Кеменгерұлы салт және сабақты етістіктерді етіс категориясының қатарында таныттындықтан, етістік тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған етістіктердің салт немесе сабақты болуына да ден қоймаған.

Қ. Кеменгерұлы сөздің жасалу жолына, жұрнақтардың қызметі мен мағыналық ерекшеліктеріне, жұрнақтардың сөзге үстейтін мәнін ашып оқытуға көңіл бөлген. Туынды түбірді үйреткенде негізгі түбір мен қосымшаны қатар алып салыстыра оқытуды тиімді санаған. Мәселен, - лы – арба – арбалы (едущий на телеге), -лық – әділ – әділдік (справедливость), -ғы – жазғы (летний).

Қ. Кеменгерұлы сөз тудырушы жұрнақтардың семантикалық белгілерін көрсетіп оқытуға ерекше мән берген. «Жабропалықтарға арналған оқу құралында» «Дополнительное грамматические сведения» деп қазақ тіліндегі жұрнақтарды, олардың атқаратын қызметін мысалдармен түсіндіреді. Қосымшалардың атқаратын қызметіне қарай оларды сөз тудырушы (словообразовательные) және сөз түрлендіруші (словоизменительные) деп екіге бөледі де, сөз тудырушы қосымшаларды өз ішінен есім негізді (от именных основ), етістік негізді (от глагольных основ) деп топтастырады.

Қ. Кеменгерұлы өзге ұлт өкілдеріне етістік тудырушы жұрнақтарды: есімнен, етістіктен деп топтайды да, жұрнақтың жаңа сөз жасаудағы қызметін кесте арқылы түсіндіреді.

Қ. Кеменгерұлының оқу құралындағы етістік тудырушы жұрнақтардың жаңа сөз жасаудағы қызметі

	Суффиксы	Означает, придает	Основы	Примеры
1	А (е)	Значение совершения действия над предметом или посредством предмета	Ойын Ат	Ойна – играй Ата – называй
2	Ар (ер)	а) значение принять данный цвет б) значение принять данное состояние	Ақ Көк жас	Ағар – белый Көгер – синей Жасар – молодеть

Жоғарыдағы мысалдар арқылы түбірдің қосымша немесе жаңа мағынасын тіл үйренуші өзі айыра алатындай деңгейге жетеді. Түбірдің екі түрін (негізгі, туынды) ажырата білуге үйренеді.

Қ. Кеменгерұлы сөзжасамды оқытуға қатысты берілген теориялық материалды пысықтау мақсатында жаттығуларды да іріктеп берген.

«Мәселен, «Жабропалықтарға арналған оқу құралында» берілген № 11, № 16, № 25, № 31 жаттығулар сөз тудырушы жұрнақтарды сөздерге дұрыс жалғау мақсатын көздеген.

Қ. Кеменгерұлы оқушының теорияны қаншалықты меңгергендігін бақылау үшін, жаттығуда қажетті сөздерді ғана емес, берілген жұрнақтарды қабылдамайтын артық сөздерді де тізіп отырған. Қазақ тіліндегі туынды сөздердің жасалу жолдарын өзге ұлт өкілдеріне Қ.Кеменгерұлы ұсынған тәсілмен түсіндірілсе, тіл меңгеруші сөздердің мағынасын тез түсініп, жұрнақтардың қызметін анықтай алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. 2 т. – 336 б.
- 2 Казахско-русский словарь. Под редакцией Кеменгерова, М., 1925. -76 с.
- 3 Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік.– Алматы: Алаш, 2006. 3 т. – 240 б.
- 4 Шаяхметов Қ. Двухфункциональные аффиксы в современном казахском языке. Автореф. дисс. канд. – Алматы, 1973. – 30 с.
- 5 Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы, Жалын, 1991. – 464 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются труды ученого-лингвиста Кошке Кеменгерулы, связанные с методикой обучения казахскому языку. Анализируются его методы по обучению словообразования казахского языка в аудитории с неродным языком обучения.

RESUME

In the article K.Kemengerov's methodes about teaching of Kazakh at non-national schools are considered.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

Абылова Г.Е.	Еуразия гуманитарлық институты филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Аймұхамбет Ж.Ә.	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор
Айтуғанова С.Ш.	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор
Әлтай А.Д.	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет, филология ғылымдарының докторы
Volkova L.V.	Humanities Institute, Candidate of Pedagogical Science, Docent
Мәмбетов Ж.О.	С. Демирель атындағы университет, филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Тоқсамбаева А.О.	Шәкәрім университеті филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Тұрысбек Р.С.	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор
Шормақова А.Б.	Еуразия гуманитарлық институты педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент